

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Čeština v komunikaci neslyšících

Bakalářská práce

Dana Tučková

Deixe a prostor v českém znakovém jazyce
Deixis and Space in Czech Sign Language

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala především své vedoucí práce, prof. PhDr. Aleně Macurové CSc., za veškerý čas, který mi ke konzultacím a průběžnému čtení této práce věnovala. Dále bych chtěla poděkovat Mgr. Radce Novákové za konzultace nad vyhodnocením materiálu v českém znakovém jazyce. Mgr. Radce Faltínové patří díky za konzultace nad vyhodnocením materiálu v českém jazyce a další podporu a její odborné rady. Mgr. Heleně Andrejskové, Mgr. Lence Makovské a Anně Polenské děkuji za překlady čtyř studií do češtiny. Za jazykovou korekturu bych chtěla poděkovat Mgr. Janu Táborskému. Praktická část práce by nebyla možná zrealizovat bez 42 respondentů, kterým děkuji za ochotu se výzkumu zúčastnit. Nakonec bych ráda poděkovala všem kolegům a své rodině za všestrannou podporu a trpělivost, kterou se mnou měli při psaní této práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Podpis

Abstrakt

Tato bakalářská práce představuje základní prostředky vnějazykové a vnitrojazykové deixe v českém znakovém jazyce a v češtině. Vše je doplněno příklady z dalších mluvených a znakových jazyků, které se opírají o dostupnou odbornou literaturu. Větší prostor je věnován personální, časové a prostorové deixi. V práci jsou uvedeny možné způsoby rozlišení deixe a ostenze ve znakových jazycích. V souvislosti s typy gramatického prostoru ve znakových jazycích jsou představeny perspektivy popisu reálného prostoru (prožívaná a nazíraná perspektiva). V praktické části jsou popsány postupy a výsledky výzkumu věnovanému výběru perspektivy mluvčími ČZJ a češtiny v závislosti na typu popisovaného prostoru. Výsledky jsou porovnané s výsledky srovnatelného výzkumu u mluvčích ASL a angličtiny. Druhý výzkum sleduje, jaké strategie používá mluvčí ČZJ k popisu věcí rozmístěných v tzv. sdíleném prostoru a jejich porovnání se strategiemi mluvčích ASL. Součástí práce je DVD s příklady v ČZJ a dalším jazykovým materiálem získaným od respondentů.

Klíčová slova: český znakový jazyk, deixe, prostorová deixe, typy prostoru ve znakových jazycích, deiktické prostředky

Abstract

This work presents fundamental extra-and intra- language features of deixis (referring to an entity out of the language and to an entity forward or backward in the text) in Czech sign language as well as in Czech language. The work also includes examples from other signed and spoken languages that are taken from relevant bibliography. In particular, more space is devoted to categories of contextual information referred to by deixis such as person, place, and time. Possible ways of how to distinguish deictic expressions from ostensive expressions in signed languages are introduced. In connection with different types of grammatical space in sign languages, route and survey perspectives are mentioned. In the practical part of the work there are described methods and results of the research on the choice of perspective by Czech sign language and Czech language users with regard to a different type of the described environment. The findings were, consequently, compared with the results from American sign language and English language. The second research focuses on strategies used by Czech sign language and Czech language users when describing the objects placed in shared space. The results are then compared with the strategies applied by American sign language users. A DVD with examples of Czech sign language and other relevant material obtained from the respondents forms is part of the bachelor work.

Key words: Czech Sign Language, Deixis, Place Deixis, Space Types in Sign Languages, Deictic Expressions

Obsah

1 Úvod.....	8
2 Povaha českého znakového jazyka.....	10
3 Vymezení deixe.....	12
3.1 Prostředky deixe v mluvených a znakových jazycích.....	13
3.1.1 Indexy.....	13
3.1.2 Vnějazyková deixe.....	16
3.1.3 Vnitrojazyková deixe.....	18
3.2 Specifika deixe ve znakových jazycích.....	19
4 Prostředky realizace vnějazykové deixe v mluvených a znakových jazycích.....	23
4.1 Personální deixe v mluvených a znakových jazycích.....	24
4.1.1 Zájmena.....	24
4.1.1.1 Zájmena osobní.....	25
4.1.1.2 Zájmena ukazovací.....	28
4.1.1.3 Zájmena přivlastňovací.....	29
4.1.2 Ukazovací gesta vs. deiktické znaky.....	30
4.2 Časová deixe v mluvených a znakových jazycích.....	35
4.3 Prostorová deixe v mluvených a znakových jazycích.....	39
5 Další prostředek realizace deixe ve znakových jazycích – shodová slovesa.....	42
6 Prostředky realizace vnitrojazykové deixe v mluvených a znakových jazycích.....	45
6.1 Simultánní konstrukce.....	45
6.1.1 Anaforické orientační body a referenční body.....	45
6.1.2 Orientační body výčtové.....	47
6.2 Nulová reference.....	49
6.3 Katafora.....	50
6.4 Vztažné věty.....	51
7 Typy prostoru ve znakových jazycích.....	52
7.1 Topografický a syntaktický prostor.....	52
7.2 Scénický a schematický prostor.....	54
7.3 Sdílený prostor.....	56
7.4 Fenomén small space a live space.....	57
7.5 Shrnutí kapitoly.....	59
8 Výběr perspektivy při popisování prostoru.....	60
8.1 Použité metody a výsledky výzkumu Tverskyové a Taylorové (1996) a výzkumu Emmoreyové a Falgierové (1999).....	65
8.2 Použité metody a výsledky výzkumu v rámci této bakalářské práce – výběr prožívané a nazírané perspektivy v závislosti na popisovaném prostoru.....	68
8.3 Strategie mluvčích znakového jazyka při popisu ve sdíleném prostoru.....	72
9 Závěr.....	80
Seznam použité literatury.....	84
Seznam použitých zdrojů pro příklady uvedené v práci.....	88
Příloha 1 – obsah příloženého DVD.....	89
Příloha 2 – obrázky použité při sběru materiálu ČZJ a ČJ.....	90

Seznam použitých zkratek

AJ	anglický jazyk
ASL	americký znakový jazyk
AUSLAN	australský znakový jazyk
ČJ	český jazyk
ČNES	čeština v komunikaci neslyšících
ČZJ	český znakový jazyk
ESČ	Encyklopedický slovník češtiny
FF UK	Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
ISL	izraelský znakový jazyk
LSFB	znakový jazyk jižní Belgie
PMČ	Příruční mluvnice češtiny

1 Úvod

Cílem této bakalářské práce je představit deixi, poukázat na prostředky, které ji v ČZJ realizují a přispět tak dalšímu popisu ČZJ.

V odborných publikacích byla již popsána deixe v jazycích mluvených. Dostupné materiály o národních znakových jazycích se nejčastěji věnují personální deixi. Pro ČZJ nebyla uceleně oblast deixe zatím popsána, tato práce by měla být prvním uceleným popisem tohoto jevu s důrazem na prostředky prostorové deixe v ČZJ.

První část práce podává teoretický přehled o problematice vnitrojazykové a vnějazykové deixe v mluvených a znakových jazycích. Dále jsou blíže specifikovány prostředky vnějazykové deixe (personální, časové a prostorové) a prostředky vnitrojazykové deixe v ČZJ. U personální deixe je uvedeno zamyšlení nad problematikou odlišení deiktických znaků a ukazovacích gest ve znakových jazycích. V souvislosti s prostorovou deixí jsou blíže popsány typy prostoru ve znakových jazycích (z dostupné literatury je sestaven přehled terminologie, kterou jednotliví autoři ve studiích o prostoru užívají).

Při popisu reálného prostoru musí mluvčí uchopit prostor skrze nazíranou nebo prožívanou perspektivu. Předmětem praktické části práce jsou odlišnosti ve výběru perspektivy popisovaného prostoru v závislosti na typu (a velikosti) prostoru u mluvčích češtiny a mluvčích českého znakového jazyka v porovnání s výsledky zahraničních studií s mluvčími AJ a ASL. Hypotézou tohoto výzkumu bylo, že mluvčí ČZJ zvolí při popisu dvou odlišných prostorů dva typy perspektiv, zatímco mluvčí ČJ použijí při popisu obou prostorů přednostně popis nazíranou perspektivou.

S prostorovou deixí souvisí výběr úhlu pohledu, ze kterého může mluvčí na rozmístěné předměty odkazovat v ČZJ, pokud potřebuje popsat předměty v reálném prostoru. Popis je silně ovlivněn tím, zda je prostor popisován z pohledu mluvčího nebo z pohledu adresáta. V druhé části výzkumu bylo snahou dokázat, že strategie, které mluvčí ČZJ při popisu rozmístění objektů v reálném prostoru používá, budou podobné těm, které používají mluvčí ASL.

Výsledky výzkumu této práce jsou porovnány s výsledky uvedených v zahraničních studiích.

Celá práce je doplněna příklady. Příklady v ČZJ jsou na přiloženém DVD¹.

Rozsah této práce je široký, nicméně najdou se témata související s deixí, která nebyla rozebrána nebo byla rozebrána jen z části. Je také faktem, že práce je zaměřena více na vnějazykovou deixi. Prostředky vnitrojazykové deixe jsou v této práci jen stručně představeny.

1 Na přiloženém DVD jsou příklady uloženy pod číslem (číslo udává číslo kapitoly/podkapitoly, ke které patří, a písmeno uvádí pořadí příkladu). Příklady jsou vybrány z různých projevů neslyšících (viz seznam použitých zdrojů) a příklady z vlastního natočeného materiálu při výzkumu jsou na DVD prezentovány neslyšícím figurantem (neobjevuje se zde tedy přímo neslyšící respondent, z důvodu ochrany osobních údajů).

Se všemi 21 respondenty bylo domluveno, že materiál nebude veřejný. Ve videopříloze této práce jsou vybrané příklady znovu natočeny s neslyšícím figurantem. U každého videa je poznámka, o jakého respondenta v rámci původního výzkumu se u dané promluvy jedná. Pokud by měli čtenáři této práce zájem o zhlédnutí konkrétních natočených záznamů z důvodu dalšího zkoumání, je možné kontaktovat autorku práce na emailu TuckovaDana@seznam.cz.

2 Povaha českého znakového jazyka

Český znakový jazyk je při komunikaci vnímán a produkován v prostoru za pomoci tvarů, pozic a pohybů rukou a dále také horní části trupu, hlavy a obličeje. Tímto se stává smyslově přístupným pro neslyšící osoby, tudíž je vhodným nástrojem k jejich komunikaci. Z povahy znakových jazyků je zřejmé, že na rozdíl od jazyků mluvených dokážou popsat prostorové vztahy explicitněji a snáze než jazyky mluvené. Jsou totiž organizovány nejen v čase jako jazyky mluvené, ale navíc i v prostoru. Mluvčí může ve znakovém jazyce lépe mapovat konkrétní prostor, o kterém mluví. Stejně jako v mluvených jazycích i ve znakových jazycích existují prostředky pro vyjádření deixe. Deiktické prostředky se v jazyce, který je založen z větší části na komunikaci tváří v tvář, využívají poněkud jiným způsobem než v mluvených jazycích. Přímá deixe s vazbou na reálný prostor se vzhledem k vizuální povaze znakového jazyka vyskytuje častěji, než je tomu u jazyků mluvených. Navíc pro jednoznačnost musí být mluvené vyjádření často doplněno gestickým ukázáním. Ještě komplikovanější je vyjádření prostorových vztahů a deixe v případě, kdy jde o psanou formu mluveného jazyka. V psaných textech nelze využít reálného odkazování na jevy kolem mluvčího, může tedy snáze dojít k nejednoznačnosti. Mohli bychom tedy shrnout, že český znakový jazyk nám dovoluje vyjádřit prostorové vztahy přehledněji a jasněji než čeština (v mluvené i psané formě).

Z mnoha specifických rysů znakových jazyků je z hlediska mého výzkumu relevantní také jejich simultánnost. Při produkci znakového jazyka není třeba informace skládat jen za sebou, lineárně, jako je tomu u jazyků mluvených, ale lze je takříkajíc „vrstvit nad sebe“. Tím je myšleno, že v jediném okamžiku je možno produkovat více parametrů znaku najednou: ruce máme v určitém tvaru a umístěné na konkrétním místě a do tohoto místa se přesunuly určitým pohybem; a také tyto tři parametry najednou vnímat. Slánská Bímová (2008, s. 28) k simultánnosti říká, že *„se projevuje i na vyšších rovinách, než je fonologická“*, tedy i na syntaktické a textové. Díky existenci znakového jazyka v trojrozměrném prostoru *„máme možnost ve znakovém jazyce současně produkovat/vnímat celou řadu informací: o tom, kdo děj vykonává, kolik je jeho účastníků, jaké jsou okolnosti děje, jakým způsobem děj probíhá atd. Tyto informace musejí být v mluveném jazyce sdělovány postupně“* (Slánská Bímová, 2008, s. 28).

Jak je uváděno v zahraničních studiích (např. Battison; Jordan, 1976), gramatika různých znakových jazyků si je blízká, liší se především slovní zásoba jednotlivých národních znakových jazyků. Podobnost gramatických rysů znakových jazyků je v následujících kapitolách zohledněna a podobné jevy jsou vzájemně usouvztažňovány. Jsou uváděny příklady a závěry ze zahraničních studií pojednávajících o problematice deixe a prostoru v souvislosti i s jinými znakovými jazyky, než je znakový jazyk český.

3 Vymezení deixe

Výraz deixe je odvozen od řeckého „deiksis“, znamenající „ukázání“. Podle ESČ (2002, s. 105) je deixe „*akt ukazování nebo odkazování² prostřednictvím gest nebo jazykových výrazů*“. Jazykové výrazy (já, ty, zde, tam, teď, ...) nabývají deiktický význam „*pouze v konkrétní promluvové situaci, v níž mluvčí jejich prostřednictvím zaměřuje pozornost adresáta na jednotlivé aspekty společného vztahného systému promluvy (deixe časoprostoru). Teprve v něm lze výroky, které obsahují deiktické výrazy, přiřazovat pravdivostní hodnoty. V nejjednodušším případě jde o společně smyslově sdílený časoprostor, v němž se odehrává mluvní akt a v němž se dle záměru mluvčího zaměřuje pozornost na ‚osoby‘ mluvčího a adresáta, místo a čas promluvy, předměty v časoprostoru a jejich vlastnosti a okolnosti*“ (ESČ, 2002, s. 105). Soubor prostředků realizujících deixi (prostředků vztahujících výpověď k osobě, prostoru a času, ve kterém jsou vyřčeny) najdeme v každém jazyce, v mluveném i znakovém. Interpretace výroků s deiktickými výrazy závisí na kontextu promluvy. Levinson (2005, s. 54–55) uvádí příklady, jak těžké je pochopit význam níže uvedených výpovědí bez znalosti kontextu:

a) vzkaz na dveřích kanceláře: „*Vrátím se za hodinu.*“,

b) vzkaz v láhvi nalezený v moři: „*Setkáme se zde, přesně odted' za týden, ...*“³

Levinson (2005, s. 54) uvádí, že deixi nám jazyky připomínají fakt, že „*jsou primárně určeny k použití při komunikaci tváří v tvář*“⁴, u znakových jazyků toto platí ve většině případů⁵. Deixe je v jazycích zkoumána z různých pohledů a různými přístupy (např. z hlediska filosofie, lingvistiky, psychologie).⁶ V úvahách o jazyce spadá deixe do pomezí sémantiky a pragmatiky (Levinson, 2005). Do pragmatiky je řazena především proto, že „*zahrnuje vztah mezi strukturou jazyků a kontexty, v nichž jsou užity*“⁷ (Levinson, 2005, s. 55).

2 Pojem *odkazování* bude v kontextu této práce znamenat akt vyjádření deixe jazykovým prostředkem. Viz též poznámka č. 53.

3 Oba příklady přeložila H. Andrejsková.

4 Přeložila H. Andrejsková.

5 S nástupem moderní techniky mohou i uživatelé znakového jazyka komunikovat na velké vzdálenosti (webové kamery, videokonference apod.), ale také natáčet své výpovědi a zhlédnout je až s odstupem času (zpravodajství, záznam uměleckého vyprávění na DVD apod.).

6 Pro více informací Levinson (2005, s. 54–96). Český překlad H. Andrejskové je k dispozici u autorky této bakalářské práce.

7 Přeložila H. Andrejsková.

3.1 Prostředky deixe v mluvených a znakových jazycích

Předchozí kapitola 3 byla krátkým vhladem do problematiky deixe, zejména věnovaným vnějazykové deixi, kterou se zabývá první část této bakalářské práce. Deixe může být totiž dvojího typu: může sloužit jednak k odkazování v textu (jako konkrétní realizaci jazyka), jednak k odkazování „z jazyka ven“, na realitu. V této práci se snažím rozdělovat způsoby odkazování na „*vnějazykovou deixi a vnitrojazykovou deixi*“ (srov. Čermák, 2000, s. 116). Striktní rozlišování prostředků českého znakového jazyka do těchto dvou skupin může být ovšem problematické, protože některé deiktické prostředky ČZJ mohou zároveň vykazovat vlastnosti obou typů. Příkladem mohou být shodová slovesa, o kterých je pojednáno v samostatné kapitole. Prostředky deixe, které je pro potřeby této práce (myšleno pro výklad obou typů deixe) nutno vyložit, jsou indexy.

V souvislosti s indexy jsou citováni především dva autoři, kteří se jimi zabývali (na materiálu českého jazyka): Bohumil Palek a František Čermák, v souvislosti s ČZJ jsou pak doplněny informace Aleny Macurové.

3.1.1 Indexy

Indexy najdeme ve znakových i mluvených jazycích. Termín index se v sémiotice používá především v souvislosti s klasifikací jazykového znaku. Ch. S. Peirce, představitel sémiotiky, vyděluje v jedné z klasifikací tři typy znaků, a to podle vztahu mezi označujícím a označovaným (podle Palek, 1989, s. 18). Pokud existuje mezi označujícím a označovaným vztah podobnosti, jedná se o tzv. **ikony** (v ČJ např. onomatopoická slova jako *šeptat*, *bác*, *mňau*; v ČZJ např. KNIHA⁸, KOČKA). Druhou skupinou znaků jsou tzv. **symboly**, u kterých je vztah mezi označovaným a označujícím nahodilý (v ČJ by to byl např. *pes*, *lahev*, *židle*; v ČZJ např. LÁSKA, ŠTĚSTÍ). Poslední skupinu tvoří tzv. **indexy**, u nichž je mezi označovaným a označujícím vztah souvislosti (JÁ/já, TY/ty, další příklady budou uvedeny níže v této kapitole). Tato souvislost nemusí být založena na zvuku (volání o pomoc je indexem jedince v nesnázích) nebo na vizuálním podnětu (kouř valící se z komína domu je indexem toho, že někdo právě zatopil), ale může být založena na konvenci mezi námi a druhou osobou: na mobilním telefonu můžeme např. vidět nepřijatý hovor (ve většině

⁸ Příklady lexikálních jednotek z mluvených jazyků jsou v celé práci uváděny kurzívou. Příklady znaků (lexikálních jednotek) znakových jazyků jsou uváděny velkými písmeny.

případů bychom volali zpět), ale s konkrétní osobou budeme předem domluveni, že ji nebudeme volat nazpět, ale zapneme počítač a otevřeme například e-mail (o mimojazykových znacích níže).

Nöth (podle Čermák, 2000, s. 115) o indexech uvažuje „jako o znacích ‚skutečně zasažených‘ svým referentem, resp. referenčním objektem“. Čermák (2000) indexy vymezuje jako něco, co nevyjadřuje podobnost a co se zároveň vztahuje k dané entitě, tedy s ní souvisí. Indexikální povaha mimojazykových znaků, jako je například ukazatel cesty ve formě šipky, kouř, odkazující k ohni, stopy v blátě, odkazující na přítomnost dalšího tvora, nebo výše zmíněný nepřijatý hovor na mobilním telefonu, ilustruje i důležitost indexu v jazyce. Podle Čermáka (2000, s. 115) je indexem každý znak, který „na svůj individuální referent nejen přímo, tj. aktuálně, nějak ukazuje, ale z něčeho jasně vyplývá i ve smyslu implikace, kategorizace, nebo něco vyplývá z něj apod.“ Pro pochopení celého sdělení musí být index určen vždy jednoznačně, tzn. mluvčí i adresát musí přiřadit index stejnému objektu promluvy, určité „individualitě“ (Hirschová, 2006, s. 35).

Podle Palka (1989, s. 18) jsou indexy „výrazy, jejichž platnost (význam) je poznatelná pouze v rámci kontextu. Tak u já (v češtině) nelze určit,⁹ zda jde o muže, či o ženu, o dítě, či dospělého“. Tyto výrazy mají proměnlivou referenci.

„U věty indexy způsobují, že její časoprostorové určení může být vztaženo k určitému času a prostoru, že jednající osoby mohou být vztaženy k aktuálním jednajícím osobám, tj. k mluvčímu a adresátovi“ (Palek, 1989, s. 218). Každá výpověď, která obsahuje indexy, je zasazena do určitého celku, který souvisí s konkrétní komunikační situací, ve které je vyřčena. Pokud onu výpověď osamostatníme, bez znalosti kontextu se nám některé její části nepodaří dekodovat. V každém jazyce dokážeme mluvit o věcech nebo osobách, které nás obklopují, prostřednictvím slov, kterým jsme schopni přiřadit v reálném světě nějaký význam prostřednictvím reference.

Na tomto místě je třeba vysvětlit pojmy reference a referent. Reference je podle ESČ „vztah znaku k objektu mimojazykové reality“ (ESČ, 2002, s. 369). Referent je „to, k čemu se ukazuje znakem při referenčním aktu“ (ESČ, 2002, s. 370), respektive se jedná o objekt mimojazykové reality (zmíněný ve výše uvedené definici). Při referenci se užívají také deiktické výrazy. Teorie reference podle Machové a Švehlové (2001, s. 43) zjišťuje, jakým „způsobem produktor umožňuje adresátovi identifikovat ve vnějším světě entity (konkrétní

9 Podle ESČ (2002, s. 558) jsou osobní i posesivní indexy bezrodé, takže nepoznáme, zda je mluvčí žena, nebo muž.

objekty, entity abstraktní i fiktivní), které jsou předmětem komunikace“.

Hirschová chápe deixi a referenci jako „ukazování a odkazování k jednotlivým komponentům aktuální komunikační situace, resp. kontextu v nejširším smyslu“.¹⁰ „Referováním se identifikuje nějaká entita, jíž se následně predikuje nějaký příznak“ (Hirschová, 2006, s. 27). Podstatou referování je vztah příznaku k nějaké entitě (tamtéž). Autorka dále uvádí, že „deiktické výrazy (ty, tohle, on, tam, můj, její, to, takový) mají svůj lexikální význam, ale nemají referenci“.¹¹ Tím je myšleno to, že nemají jednoznačnou referenci – lexikální význam u nich totiž nestačí k tomu, aby přesně určovaly. Referenci mají až poté, kdy adresát najde vně jazyka konkrétní objekt, ke kterému se dané deiktické výrazy vztahují.¹² Každý deiktický výraz vyžaduje spojení s mimojazykovou jednotkou a nalezení dané reference adresátem. Rozdíl mezi deiktickým výrazem a ostatními výrazy v promluvě je tedy ten, že reference není konstantní, ale proměnlivá, jak už bylo uvedeno výše.

Typickým příkladem indexů¹³, které Palek (1989, s. 18) uvádí pro mluvené jazyky, jsou osobní zájmena 1. a 2. osoby (*já, ty, my*¹⁴, *vy*), zájmenná adverbia (*ted', nyní, tady, zde, tam, tudy*) a demonstrativa (*tento, tamten, ...*). Palek (1989, s. 219) k demonstrativním zájmenům uvádí, že souvisí s vymezením rysu vzdáleného nebo blízkého (v ČJ používáme demonstrativum „*tento pro zde přítomné, tamten pro vzdálené*“).

Vyjma výše uvedených indexů uvádí Čermák (2000, s. 117–120) další příklady jazykových prostředků, které mají indexikální povahu:

- a) zájmena ukazovací, reflexivní, osobní (*ten, tento, sebe, já, vy, ...*);
- b) zájmenná adverbia (*tam, ted', tudy, ...*);
- c) vztažné věty;¹⁵
- d) honorifika v některých jazycích (situační odkazování¹⁶);

10 V užším smyslu je referenci myšleno vztážením výrazu (vlastní jméno nebo plnovýznamové slovo) k objektu reality (Hirschová, 2006, s. 28; viz výše ESČ).

11 Jejich reference není předem definována.

12 V této části práce mám na mysli deiktické výrazy související s vnějazykovou deixí (vymezení v kapitole 3.1). Deiktické výrazy, které fungují v rámci textu (anafora a katafora – vnitrojazyková deixe), referenci mají (Hirschová, 2006).

13 ESČ (2002, s. 555) mezi indexy uvádí příklady *já, můj, ty, tvůj, my, náš, vy, váš*.

14 O indexikálním výrazu *my/we* se většina prací podrobněji nezabývá. 1. osobě množného čísla je větší pozornost věnována v článku (Nunberg, 1993). Celý překlad tohoto článku do češtiny od L. Makovské je k dispozici u autorky této bakalářské práce.

15 Př. *Paní, která to ukradla, půjde do vězení*.

16 K situačnímu odkazování dochází při užívání honorifik: „společenskými konvencemi je motivováno užití vy ve funkci vykáni“ (ESČ, 2002, s. 558), rozsáhlý systém honorifik je zaveden především v japonštině, čínštině

e) *částice*;¹⁷

f) *autosémantika*;¹⁸

g) *člen* (v ČJ a ČZJ ho nenajdeme, ale je znám z angličtiny, němčiny apod.);¹⁹

h) *klasifikátor*²⁰ (v ČZJ, ASL, čínštině, vietnamštině, naopak v ČJ chybí);

i) *propria*.²¹

Čermák (2000, s. 119) vidí indexikální povahu také u slov, ke kterým se přiřazuje jiné slovo poukazující na předchozí děj (*skončit* předpokládá předchozí akci, *vrátit* předpokládá půjčit apod.) či nadřazené slovo (*růže – květina*).

Deiktickým prostředkům, které jsou vlastní znakovým jazykům, a konkrétně prostředkům, které realizují deixi v ČZJ, se budou věnovat další kapitoly této práce.

3.1.2 Vnějazyková deixe

V kapitole 3.1 byly vymezeny dva typy deixe. Vnějazyková deixe je jazykový jev, který nám dovoluje jazykovými prostředky nebo gesty odkazovat ven z jazyka do reálného světa. Je realizována již výše zmíněnými indexy (*já, ty, zde, teď*), o kterých Hirschová (2006, s. 35) mluví jako o *čistých indexech* nebo také o tzv. *shifters* – „*od jedné výpovědi k druhé přesouvají (shift) z jedné entity, k níž se aktuálně referuje, na jinou entitu zvolenou mluvčím*“,²² tedy především některými zájmeny a zájmenými příslovci (podrobněji v kapitole 4). Hirschová (tamtéž) dále uvádí, že mezi deiktické prostředky můžeme řadit i osobu a čas u sloves, kde deiktickou funkci plní koncovky (o shodových slovesech ve znakových jazycích

apod. (Čermák, 2000).

17 V souvislosti se znakovými jazyky se tímto slovním druhem nebudu v této práci dále zabývat.

18 V souvislosti se znakovými jazyky se jimi nebudu v této práci dále zabývat.

19 Pro srovnání také Erhart (1994, s. 100).

20 Jak uvádí Čermák (2000, s. 118) obecně pro všechny jazyky s klasifikátory, „*vyjadřuje se jimi charakteristická povaha – tvar, podoba apod.*“. V českém znakovém jazyce lze brát klasifikátory také jako formu indexu – odkazují například prostřednictvím tvaru ruky na dolní končetiny referenta, odkazují k tvaru předmětu, resp. jak se s ním pracuje a jak se drží atd. Kibrik a Prozorová (Kibrik, Prozorová, 2007, s. 43) řadí klasifikátory mezi deiktické prvky, protože jsou do prostoru umísťovány s odkazem na referenty v reálném světě (např. muž přišel zleva), ale současně jsou toho názoru, že by se mohlo jednat o druh metaforické vazby.

21 Hirschová (2006, s. 29) k vlastním jménům uvádí, že referenty vlastního jména *Kája* může být jakýkoliv Karel nebo Karolína, pes nebo zboží v katalogu označené tímto názvem, stejně jako sušenka či jiný výrobek. V ČZJ se problematikou vlastních jmen ve své diplomové práci zabývala Radka Faltínová (2005). V ČJ jsou vlastní jména řazena mezi indexy, v ČZJ by se některé daly řadit také mezi indexy (obecné jmenné znaky, inicializované jmenné znaky, ...), ale některé mají zjevně charakter ikon (popisné jmenné znaky apod.) (Faltínová, 2005).

22 Př. *Nakupovat se mnou dnes půjdeš ty. Ty si zatím uděláš úkoly*. Výrazem *ty* může mluvčí v první větě myslet Marii, v druhé větě vedle stojícího mladšího bratra Marie, Karla.

a jejich deiktické funkci více v kapitole 5). Mezi další prostředky deixe, jak uvádí Čermák (2000), patří ostenzivní²³ slova jako *ted', tady, tento* apod. Tato slova najdeme snad v každém jazyce, a proto se v souvislosti s deixí mluví o jazykové univerzálii. Čermák (1997, s. 206) uvádí (pro mluvené jazyky), že „každý přirozený jazyk využívá prostředků deixe“.

Meirová a Sandlerová (Meir, Sandler, 2008, od s. 254) uvádějí výčet jevů, které existují v mnoha znakových jazycích:

a) *ikonické znaky*;²⁴

b) *existence simultánních konstrukcí, fonologických omezení*;

c) *využívání prostoru pro vyjadřování zájmen (využívání bodů v prostoru pro odkazování) a sloves (především shodových)*;²⁵

d) *existence klasifikátorových konstrukcí*;

e) *tendence uspořádat znaky do věty podle jejich významu/informace, kterou nesou*;

f) *využívání mimiky pro gramatické účely*.

Vzhledem k tomu, že ČZJ je přirozeným jazykem s podobnou gramatikou, jako mají jiné národní znakové jazyky, najdeme deiktické výrazy i v něm. V kapitole 4 jsou uvedeny základní druhy vnějazykové deixe a definovány shody a rozdíly její realizace v mluveném a znakovém jazyce. Indexy jsou ve všech přirozených jazycích zastoupeny v nízkém počtu (jedná se o malou skupinu výrazů) a tvoří je vždy stejné slovní druhy (Slánská Bímová, 2008, s. 16). I v ČZJ jsou indexy tvořeny většinou zájmeny (osobními, přivlastňovacími, ukazovacími) nebo zájmennými příslovci (o obou skupinách více v kapitole níže).

23 Ostenze je podle ESČ (2002, s. 299) „přímé ukazování, prezentace mimojazykové skutečnosti v situaci teď–zde–já. S výpovědí typu *Dám ti tohle!* musíme současně ukázat na darovaný předmět, aby bylo řečové jednání úspěšné.“ Pro ilustraci uveďme, že výpověď *Přála bych si takovouhle sukni!* musíme doplnit o ukázání na konkrétní sukni, kterou máme na mysli.

24 Meirová a Sandlerová (Meir, Sandler, 2008, s. 257) uvádějí, že ve znakových jazycích je přirozené (z jejich podstaty to jasně vyplývá), aby jejich slovní zásoba obsahovala ikonické znaky. Autorky tvrdí, že výraz EAT je znázorněn vždy poblíž úst, která tuto aktivitu uskutečňují, tvar ruky se ale v různých znakových jazycích liší. V žádném znakovém jazyce se neobjevila artikulace tohoto znaku na čele či u ucha. Stejně tak znak pro MÍČ bude v každém jazyce vycházet z kulatého tvaru skutečného míče. Autorky práce také poukazují na to, že v žádném jazyce se výraz UP neartikuluje směrem dolů.

25 Text zvýraznila autorka práce. Tento bod přímo souvisí s deixí. Tento jev potvrzuje pro několik znakových jazyků i Pizzutová (Pizzuto, 2007, s. 276).

3.1.3 Vnitrojazyková deixe

Vnitrojazykovou deixí²⁶ se zabývá především textová lingvistika, která se začala formovat v 70. letech minulého století. Jak uvádí Černý (1998, s. 126), toto odvětví lingvistiky „*zdůrazňuje význam kontextu pro pochopení informací obsažených ve větě a zavádí několik termínů (koheze, koherence²⁷ apod.), které mají naznačit vzájemnou spojitost či souvislost vět jako dílčích prvků vyššího útvaru. Formálními prostředky, které takovou souvislost potvrzují, jsou např. tzv. deiktické prvky²⁸, které odkazují na informace uvedené v jiné části textu.*“ Jedná se o deiktické prvky, kterými můžeme na rozdíl od slov ostenzivních (viz kapitola 3.1.2), v textu „*ukazovat nepřímou libovolně daleko do minulosti*“ (Čermák, 2000, s. 117), protože v reálné situaci ostenzivním výrazem s doplněním gesta do minulosti „*neukážeme*“.

Palek (1989, s. 206) vyděluje dvě skupiny těchto jazykových prostředků („*identifikátorů*“):

- a) samostatné anaforické prostředky, které stojí samostatně a nejsou nikdy ve spojení se jménem (*osobní zájmena – on, oni; příslovce – tudy, tam, tady, ..., zvrtné – sobě, si*);
- b) nesamostatné anaforické prostředky, které se většinou vyskytují ve spojení se jménem nebo i samostatně (*ten, takový; v jazycích se členem člen; číslovka oba; první, druhý*).

Ve většině publikacích (např. PMC, 2008; Černý, 1998) se vnitrojazykovou deixí myslí především anafora a katafora. Například Černý (1998, s. 213) uvádí, že „*v textové lingvistice se pojem anafora používá k označování deiktických prvků (ten, on, tam, to, který, když apod.), které odkazují k osobám, místům a jevům obsaženým v kontextu*“. Čechová (1996, s. 354) uvádí konkrétněji tři druhy deixe: *anaforické navazování (tj. zpět do textu)*,²⁹ *kataforické navazování (tj. dopředu do textu)*³⁰ a *exoforické navazování (tj. mimo text)*.³¹ Čermák (1997, s. 170) vyděluje anaforu a kataforu jako endoforu („*vnitřní ukazování*“)

26 Hirschová (2006, s. 39) používá termín kontextová deixe.

27 Palek (1989, s. 203) tvrdí, že u jiných autorů rozlišované termíny koheze a koherence jsou „*v podstatě souvislost (koheze) mezi výrazy podílejícími se na výstavbě textu, nebo souvislost (koherence) celého textu jako jednotky ucelené.*“ (dále srov. také Čermák, 1997, s. 169, nebo ESČ, 2002, s. 217.)

28 Z hlediska nauky o textu mezi takovéto deiktické prvky patří anafora, katafora a exofora.

29 Příklad: *Dostala jsem kočku. Zítra s ní jdu k veterináři.*

30 Příklad: *Znáš to? To je nová hra, kterou jsem objevila na veletrhu stolních her.*

31 V kontextu této práce je anaforické a kataforické odkazování chápáno jako vnitrojazyková deixe, exoforické navazování jako vnějazyková deixe.

a deixi jako exoforu („ukazování ven z jazyka“). V celé práci se přikláním k dělení podle Čermáka (2000) (viz kapitole 3.1): na vnějazykovou deixi (exofora) a vnitrojazykovou deixi (např. anafora, katafora). Toto vymezení pro ČZJ u některých prostředků způsobuje komplikace (viz níže shodová slovesa).

3.2 Specifika deixe ve znakových jazycích

Termín index (většinou v české i zahraniční literatuře psaný při zápisu znaků kapitálkami) v českém znakovém jazyce použila poprvé Macurová (např. 2001c)³² pro tvar ruky γ ³³ (obr. 1), který je tvořen z natažených prstů ruky až na pokrčený prostředníček. Tento tvar ruky má zřetelnou indexikální povahu, neboť se v ČZJ používá v takových výpovědích, kde je potřeba prosté sloveso spojit s referentem. Právě o tomto typu indexu vznikla seminární práce na oboru ČNES.³⁴ Studentky-autorky se zaměřily na jeho spojení s prostými slovesy v ČZJ, přičemž podobnou funkci plní v češtině osobní zájmena. Studentky-autorky seminární práce navrhly 30 sloves ČZJ, u kterých by bylo užití indexu, tedy tvaru ruky γ , nutné. Nakonec však respondenti užili tohoto tvar ruky jen u 22 sloves: ČEKAT³⁵, GRATULOVAT, HLEDAT, BÝT HRDÝ, CHTÍT, KŘIČET, LÍBIT SE, MILOVAT, NEROZUMĚT, NEVĚŘIT, OMLUVIT SE, PAMATOVAT, POMLOUVAT, POTŘEBOVAT, SLIBOVAT, VYPRÁVĚT, ZKOUŠET, ZNÁT, ŽALOVAT, ŽÁRLIT, VYHODIT (z práce), POTRESTAT (Pospíšilová, Kubištová, Karolová, 2008).

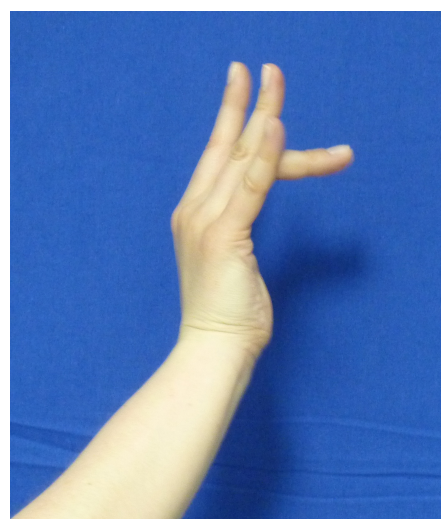
V dostupné literatuře o jiných znakových jazycích jsem se o tvaru ruky γ jako indexu nedočetla.

32 „Jako prostá slovesa označujeme slovesa, která se ve větě, v kontextu, pro vyjadřování osoby (a čísla) neproměňují. Existují pouze v citátovém (slovníkovém) tvaru. Jejich argumenty je třeba vyjádřit lexikálně (a sekvenčně, "za sebou"), jménem nebo zájmenem. Argumentem se v lingvistice rozumí jakákoliv jmenná skupina, která je v nějakém gramatickém vztahu ke slovesu a která musí být přítomna, aby sloveso bylo užito gramaticky. ... Argumenty prostých sloves je tedy v českém znakovém jazyce třeba vyjádřit jménem nebo zájmenem (v pozici subjektu a/nebo přímého i nepřímého objektu). Gramatické významy osoby (a čísla) pak nese jméno nebo zájmeno, nikoli sloveso samo. V českém znakovém jazyce se mezi prostá slovesa řadí např. MÍT RÁD (mám tě ráda vyžaduje sled znaků index-JÁ + MÍT RÁD + index-TY; máš mě rád? zase sled index-TY + MÍT RÁD + index-JÁ + nemanuální nosič významu "otázka zjišťovací")“ (Macurová, 2001c s. 290–291).

33 Toto označení (řecké písmeno gama a dále používané symboly D, B) bylo převzato z notačního zápisu tvarů ruky (Macurová, 1996).

34 Seminární práce Karolové, Kubištové a Pospíšilové zpracovaná v rámci předmětu „Struktura a fungování znakového jazyka III.“ (Karolová, Kubištová, Pospíšilová, 2008).

35 Viz videopříloha 3.2a (čekám na tebe v ČZJ).

Obr. 1: Tvar ruky γ

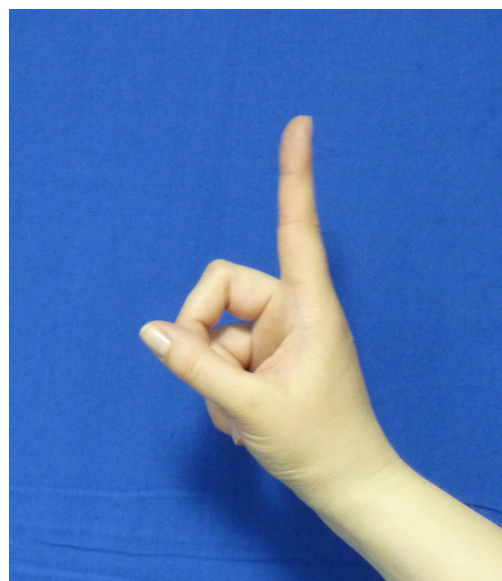
V zahraničních studiích o znakových jazycích se indexem myslí většinou tvar ruky D (obr. 2). Glosa INDEX je zápisem pro tzv. pointing signs (k tomu více v kapitole 4.1.2).

Index v českém znakovém jazyce, tedy **tvar ruky D**, je totožný s tvarem ruky pro tři mluvnické osoby osobních zájmen v základním tvaru (JÁ, TY, ON/ONA/ONO – viz obr. 6), ale „liši se směrem, kterým index ukazuje“ (Půlpánová, 2004, s. 18). Konkrétněji se nemění pouze parametr tvaru ruky, liší se i pohyb a místo artikulace a orientace dlaní a prstů, protože výraz vždy referuje k někomu jinému. Dále se tento tvar ruky používá k referenci k místům v topografickém prostoru a syntaktickém prostoru (více v kapitole 7.1). Tento tvar ruky (pěst s nataženým ukazováčkem) s výše uvedenou funkcí se objevuje ve většině znakových jazyků (Pizzuto, 2007, s. 277), např. italském, americkém, dánském, švédském, australském, britském atd.

Podle mého názoru je tvar ruky D indexikálním tvarem ruky základním (vyskytuje se ve většině znakových jazyků, je základem znaků vyjadřujících osobní zájmena, používá se nejčastěji i jako anaforický prostředek, neváže se na žádný typ sloves), tvar ruky B (viz níže) a tvar ruky γ jsou podle mého názoru až odvozené. Domnívám se to proto, že tvar ruky D se objevuje ve většině indexů ČZJ (př. JÁ, TY, ON, TADY, TAM, TEĎ, ...). Na rozdíl od toho tvar ruky B už je součástí znaků, které něco specifikují (přivlastňují) a tvar ruky γ je užíván při vyjadřování argumentů prostých sloves. Podle mého názoru je tvar ruky γ modifikací tvaru ruky D a na rozdíl od něj nemůže stát ve větě samostatně (tvořit výpověď). Proto ho chápu jako odvozený.

Obr. 2: Tvar ruky D

Dalším typem tvaru ruky s indexikální povahou je **tvar ruky B** (obr. 3), který je totožný s tvarem ruky pro přivlastňovací zájmena MŮJ/TVŮJ, NÁŠ/VÁŠ.

Obr. 3: Tvar ruky B

Při porovnávání těchto tří tvarů ruky s indexikální povahou jsem došla při vlastních pozorováních k závěru, že k artikulaci tvaru ruky γ a B dochází ve většině případů jen lineárně (následují ve výpovědi před nebo za jinými znaky a jsou artikulovány většinou aktivní rukou), tvar ruky D může být produkován jak lineárně (předcházející/následující po

jiných znacích), tak může být produkován simultánně (může být artikulován pasivní rukou, zatímco aktivní ruka současně artikuluje jiné znaky), např. v **simultánních konstrukcích** (více v kapitole 6.1).

V souvislosti s indexikálními tvary ruky je potřeba se na tomto místě zmínit o klasifikátorech. Hirschová (2006, s. 27) o deiktických výrazech hovoří jako o výrazech, ke kterým je potřeba „hledat referenci“. To podle autorky usnadňuje fakt, že „svým morfematičtým tvarem říkají, jaké rysy má ten, kdo má být nalezen“ (Hirschová, 2006, s. 27). Stejně tak je tomu v případě ČZJ. Tvar ruky D nebo B³⁶ artikulovaný na určitém místě a určitým pohybem přesně odkazuje k místu, objektu nebo situaci, ke které se vztahuje. V tomto kontextu „hledání reference“ lze chápat i **klasifikátory (resp. klasifikátorové tvary ruky)** v ČZJ jako prostředky deixe. I ony svým tvarem naznačují, jaké vlastnosti má referent, např. jaká je podoba zvířete podle typu klasifikátoru pro končetiny atd. Klasifikátory se podrobněji zabývali Tikovská (2006), Motejzíkova (2007) a Macurová a Vysuček (2005).

36 Tvar ruky γ sem neřadím, protože ho chápu jako deiktický prostředek vázaný především na prostá slovesa, nikoliv jako prostředek, který by mohl tvořit samostatnou výpověď.

4 Prostředky realizace vnějazykové deixe v mluvených a znakových jazycích

Vnějazyková deixe se v mluvených jazycích člení nejčastěji na deixi personální, temporální (časovou) a lokální (prostorovou).³⁷ V této kapitole předkládám výčet prostředků ve znakových jazycích odpovídající tomuto dělení. Všechny níže uvedené typy deixe jsou realizovány ve znakovacím prostoru znakového jazyka.³⁸ V souvislosti s prostorovou deixí se budu více věnovat problematice typů prostorů ve znakových jazycích (v samostatné kapitole 7). V praktické části práce se budu věnovat výzkumu výběru perspektivy (nazíraná nebo prožívaná) slyšícími a neslyšícími mluvčími v závislosti na popisovaném prostoru (více v kapitole 8.1 a 8.2). Strategie, které mluvčí znakového jazyka používá k popisu věcí rozmístěných ve sdíleném prostoru, jsou popsány v kapitole 8.3.

Palek (1989, s. 170) uvádí, že „s první osobou *já* je spjata prostorové *zde, tady, protože první osoba jako mluvčí je spjata s určitou pozicí, v níž se nachází,*“ a s časem (*nyní, teď*). Stejně jako v jazycích mluvených je v ČZJ obtížné prostředky jasně rozčlenit do tří skupin, protože se jedná o propojený komplex, a je tedy možné, že se některé informace v kapitolách prolínají a některé úvody opakují (zvláště u časové a prostorové deixe).

37 Hirschová (2006) vyděluje ještě deixi sociální a textovou. Sociální deixe nebude s ohledem na rozsah a zadání této práce více rozebrána. Textové deixi je věnována kapitola 6.

38 Znakovací prostor je prostor před tělem znakující osoby ohraničený pasem, rozpaženými lokty a temenem hlavy. Tento termín poprvé použila Bellugiová (Bellugi, 1972).

4.1 Personální deixe v mluvených a znakových jazycích

Personální deixi nejčastěji realizují některá zájmena (viz kapitola 4.1.1) nebo propria (Pizzuto, Capobianco, 2008, s. 83), jak už bylo uvedeno výše v obecném úvodu (kapitola 3.1.1). Pizzutová a Capobiancová (Pizzuto, Capobianco, 2008, s. 83)³⁹ se domnívají, že personální deixi obecně (v mluvených i znakových jazycích) realizují pouze zájmena 1. a 2. osoby. Výše zmíněné autorky také předkládají příklad, kdy 3. osoba může být nahrazena ukazovacími zájmeny nebo konkrétní formou jména, ale 1. a 2. osoba toto nedokáže. Z toho je jasný rozdíl mezi 1. a 2. osobou na straně jedné a 3. osobou na straně druhé. K tomu se přiklání i Erhart (1994, s. 102), který tvrdí, že „*zájmeno 3. osoby mezi osobní zájmena v užším smyslu nepatří: je to zájmeno odkazovací (anaforické)*.“⁴⁰

Mluvčí A: Já tam / k babičce půjdu.

Mluvčí B: Já tam / k babičce půjdu taky.

Výše uvedené příklady personálních indexů s vysvětlením „*zatímco zájmenné příslovce **tam** v obou větách označuje totéž místo, k **babičce** může označovat touž osobu nebo osoby různé, výraz **já** nutně označuje osoby různé,*“ uvádí ESČ (2002, s. 557).

4.1.1 Zájmena

Podle Příruční mluvnice češtiny (2008, s. 285)⁴¹ zájmena obecně:

- a) *pojmenovávají jevy ve vztahu k jejich roli v komunikaci (já, ty, on, ...);*
- b) *odkazují k referentu v rámci textu nebo ukazují mimo text (on, ona, ono, ten, tento,...);*
- c) *vyjadřují vztah komunikační role a posesivity (můj, tvůj, svůj,...).*

Podle ESČ (2002, s. 555) se mohou zájmena dělit podle toho, k jakému referentu odkazují:

- a) *substanční (ukazující k entitám jazykově označitelným podstatnými jmény – on, kdo);*

39 V uvedené práci se autorky zaměřily také na to, jakou roli hrají ukazovací gesta v procesu osvojování mluveného jazyka dítětem.

40 Výrazy on/ona/ono mají nejen (vně)deiktické vlastnosti (v případě, že odkazují ke skutečnosti mimo jazyk), ale i vlastnosti anaforické (pokud odkazují v kontextu na již zmíněného referenta) – tímto se také zabývala Barberová v katalánském znakovém jazyce (Barberà, 2012, s. 213).

41 Kráceno pro potřeby této práce.

- b) *vlastnostní (ukazující k entitám jazykové označitelným adjektivy – takový, nějaký, který);*
c) *propoziční (ukazují k entitám jazykově označitelným větami – to,⁴² což).*

Personální deixe je nejčastěji realizována **osobními zájmeny**, jejichž funkcí je podle Příruční mluvnice češtiny (2008, s. 285) „*označovat role v komunikaci a odkazovat k referentu v rámci situace nebo textu*“, stejnou funkci mají i v ČZJ. Dále ji realizují zájmena **přivlastňovací**. V podkapitolách níže jsou tyto druhy zájmen blíže specifikovány. Mezi deiktické výrazy řadíme také **ukazovací zájmena**, proto je jim v této kapitole věnován prostor. Ukazovací zájmena jsou prostředky především prostorové a vnitrojazykové deixe, do této kapitoly byly zařazeny především proto, aby zde uvedené obecné pojednání o zájmenech bylo úplné.

4.1.1.1 Zájmena osobní

Zájmeno *já/JÁ*⁴³ označuje v mluvených i znakových jazycích mluvčího. Zájmeno *ty/TY* označuje adresáta. Zájmena *on, ona, ono / oni, ony, ona*, resp. ON, ONA, ONO / ONI, ONY, ONA označují další osoby nebo věci, které jsou předmětem komunikace. Zájmeno *my* označuje vždy mluvčího a další osoby (u ČZJ a jiných jazyků⁴⁴ existuje navíc tzv. exkluzivní [JÁ + ON] a inkluzivní [JÁ + TY] plurál, podle toho, zda MY zahrnuje adresáta, nebo ne). Zájmeno *vy/VY* zastupuje adresáta a další osoby. Odlišnosti mezi zájmeny v ČJ a ČZJ jsou vyloženy v práci Macurové a Bímové (2001c).⁴⁵ Pro tuto bakalářskou práci je důležité, že zájmena⁴⁶ v ČZJ navíc oproti češtině sdělují informaci „*o tom, kde je ve znakovacím prostoru situován referent, k němuž zájmena odkazují*“ (Macurová, Bímová, 2001c, s. 286), a také to, že rozmístění osob je ve znakovacím prostoru v ČZJ pevně dané: zájmeno JÁ je spjato s autorem sdělení, TY je ve znakovacím prostoru z pohledu mluvčího naproti JÁ a ON/ONA/ONO je vpravo nebo vlevo od TY, opět z pohledu mluvčího (schéma rozmístění referentů je na obr. 4). Toto rozmístění (umístění konvencionalizovaných bodů zastupujících jednotlivé referenty ve znakovacím prostoru) není typické pouze pro ČZJ, ale platí i v jiných

42 Př. *Vzal mě na projížďku na koních a to si budu do konce života pamatovat.*

43 V ČZJ je pohybem a umístěním v prostoru možno ještě explicitně vyjádřit, zda mluvčí patří do skupiny, o které se mluví (trojice, čtveřice, ...), nebo nikoliv (MY-DVA, MY-TŘI, VY-TŘI). ČZJ má tedy více osobních zájmen než čeština (Macurová, 2001c; Tikovská, Nováková, 2008).

44 Erhart (1994, s. 102).

45 Problematikou osobních zájmen v českém znakovém jazyce se ve své bakalářské práci zabývala Lucie Půlpánová (2004).

46 Pro získání dalších informací o rozdílech mezi zájmeny v ISL a ASL viz Meir, Sandler, 2008, s. 71–73.

znakových jazycích (například osobní zájmena znakového jazyka jižní Belgie jsou na obr. 5). Díky tomuto rozmístění se dá snadno odkazovat v textu.⁴⁷ I v ČZJ jsou osobní zájmena deiktickými znaky, mají indexikální povahu, a proto se můžeme setkat i s označením indexikální zájmena.⁴⁸

V ČZJ jsou osobní zájmena artikulována tvarem ruky D – JÁ, TY, ON/ONA/ONI se od sebe liší pouze směrem pohybu. JÁ směřuje na hrud' mluvčího, TY směřuje k adresátovi a u vyjádření 3. osoby je to následovně. Pokud je příslušná osoba přítomna, odkazuje se na místo, kde se nachází. Pokud přítomna není, využívají se pravidla pro odkazování uvedená na obr. 4. Tak je tomu opět ve většině znakových jazyků.

Kibrik a Prozorovová (Kibrik, Prozorova, 2007, s. 42) k tomu uvádějí, že ruský znakový jazyk v podstatě nemá jednoznačně odlišenou formu 1., 2. a 3. osoby (o jiném pohledu na fonologii Meier níže) a že jsou podobná ukazovacím zájmenům mluveného jazyka spíše než osobním zájmenům, pokud je jediným rozdílem v odlišení významu směr. Toto koresponduje s chováním zájmen JÁ, TY atd. v ČZJ. Meier (1990, podle Emmorey, 2002, s. 52) jako první poukázal na fakt, že znakový jazyk nenaplnuje jeden z rysů společných všem jazykům, tedy že nemá tři odlišené mluvnické osoby.⁴⁹ Podle Meiera (podle Liddell, 2003, s. 20) není zájmeno 2. a 3. osoby v ASL formálně odlišeno (parametry znaku – tvar ruky, pohyb, orientace dlaně i směr – jsou stejné), a proto postuluje, že ASL má jen dvě mluvnické osoby: první a „neprvní“ (non-first).⁵⁰ Domnívám se, že pokud by se jednalo o vyjádření o nepřítomné osobě v syntaktickém prostoru, kdy ani adresát není přítomen (např. videozpráva), ale výpověď mu je přesto určena, bude mluvčí dodržovat odkazy ke konvencionalizovaným bodům a rozmístění 2. a 3. osoby ve znakovacím prostoru bude odlišeno směrem. Pokud bude mluvčí s adresátem ve stejném prostoru a ke komunikaci o přítomných věcech a lidech se bude využívat sdílený prostor (více v kapitole 7.3), bude mluvčí odkazovat ke skutečnému místu, kde se nachází účastníci komunikace v reálném světě, upozadí gramatické pravidlo a 2. a 3. osoba (resp. forma provedení znaků) může být stejná.

47 V zahraničních studiích je to často zapisováno glosou např. PRO-3 (PRO je zkratkou pro osobní zájmeno – personal pronoun, číslovka 3 určuje 3. osobu – on/ona/ono).

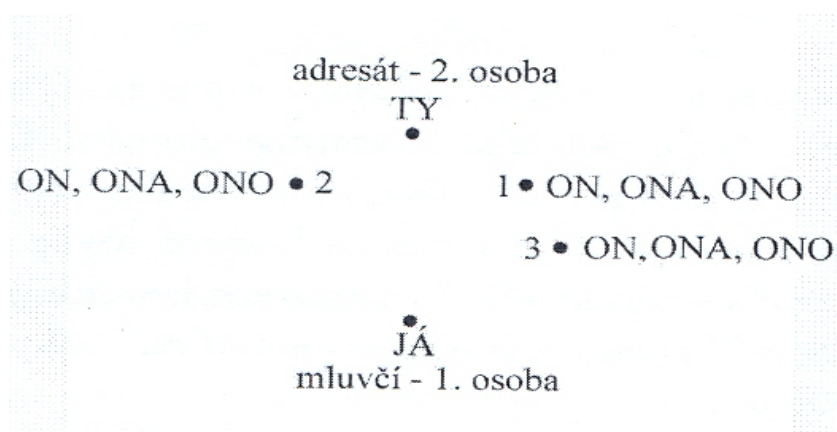
48 Pro tuto práci bude dále v textu užito obecné označení osobní zájmena.

49 O tom v češtině také Erhart (viz kapitola 4.1).

50 Do „neprvní“ mluvnické osoby řadí zájmeno 2. a 3. osoby. Odlišení pouze parametrem směru znaku není pevné: existují případy, kdy 2. osoba nebyla přímo naproti mluvčímu, jak uvádějí konvencionalizované body na obr. 1 (Meier, podle Liddell, 2003, s. 23). O dalších argumentech Meiera viz Liddell (2003).

Index JÁ referuje k mluvčímu. Emmoreyová (Emmorey, 2002a, s. 53) uvádí, že fonologická forma výrazu I v ASL je stejná, mění se však referent v závislosti na tom, kdo je zrovna mluvčím⁵¹ (pokud Mary řekne *John řekl: Já mám hlad*, já nerefereuje k Mary, ale k Johnovi.), tvar ruky D (s významem 1. osoby) směřovaný k hrudi mluvčího musí tedy ne vždy odkazovat k právě „znakujícímu“ člověku. Podobně je tomu i s indexem *já* v češtině a ostatních mluvených jazycích.

Závěrem je nutné dodat, že možných referentů (umístění ve znakovacím prostoru) je neomezené množství, a tedy i zájmen pro 3. osobu (modifikovaných parametrem místa) má znakový jazyk k dispozici nespočet.

Obr. 4: Konvencionalizované body (Slánská Bímová, 2008, s. 64)

Obr. 5: Osobní zájmena LSF (Meurant, 2007, s. 405)

51 Levinson (2005, s. 68) uvádí, že s tím, „*jak se střídají mluvčí, tak se i deiktické jádro, na němž závisí zbytek deiktického systému, přesouvá sem a tam mezi participanty*“ (přeložila H. Andrejsková). Např. pokud kamarádka řekne *podej mi moji knížku*, bude to znamenat, že mám podat *její knížku*, protože *moje knížka* je jiná než její.

Obr. 6: Zájmena JÁ, TY, ON/ON/ONO v ČZJ

4.1.1.2 Zájmena ukazovací

Funkce **ukazovacích zájmen (demonstrativ)** tkví podle Příruční mluvnice češtiny (2008, s. 291) především v „ukázání mimo text (vnějazykové), se sémantickými rysy bližší – vzdálenější; ukázání vnitrotextové, které se realizuje jako odkaz zpět (anafora), nebo jako odkaz dopředu (katafora).⁵²“ PMČ dále uvádí příklady ukazovacích zájmen (*ten, ta, to, ti, ty, ta; tento, tato, toto, tito, tyto, tato; takový; tehle, tahle* atd.), kterými se mimo text odkazuje na blízké objekty. K odkazování na objekty vzdálenější slouží zájmena jako *tamtén, tamta, tamto, ten (most) tam* atd. Ukazovací zájmena „slouží k orientování účastníků komunikace k předmětu komunikace“ (PMČ, 2008, s. 291). Čermák (1997, s. 183) uvádí příklad z japonštiny, kde jsou tři typy demonstrativ (*kono* pro ukázání toho, co je blízké vůči mluvčímu, *sono* vůči posluchači a *ano* je vzdálené pro oba). Ukazovací zájmena můžeme řadit (spolu s přivlastňovacími zájmeny, číslovkami, členy atd.) mezi tzv. determinátory (v angličtině determinators), což je skupina výrazů, které blíže určují podstatné jméno (ESČ, 2002, s. 108).

Hirschová (2006, s. 27) řadí v češtině k deiktickým výrazům výraz *to*, protože může odkazovat k celé neverbalizované situaci (př. *Omlouvám se, nechtěl jsem to udělat.* – rozbít velmi drahou vázu; *To snad nemůže být pravda.* – reakce na viděné) nebo doplnit plnovýznamové výrazy (př. *Přines mi to!*). Poslední příklad je spíše forma ostENZE v mluvených jazycích (o rozdílech, jak vypadá ostENZE v mluvených jazycích a znakových jazycích, více v kapitole 4.1.2).

⁵² V celé práci se snažím rozlišit pojem **odkazování** a **ukazování**. Odkazovat můžeme do reálného světa skrze indexy (např. *já, ty, zde, teď*). K **deiktickému odkazování** dochází i v rámci jazyka (např. *tam*) a termín **ukazování** se snažím spojovat s přímým ukázáním na reálné objekty (doplnění ostenzivních výrazů např. *tohle*). O rozlišení deiktického odkazování od ostenzivního ukazování ve znakovém jazyce více v kapitole 4.1.2.

4.1.1.3 Zájmena přivlastňovací

K odkazování dále slouží **přivlastňovací zájmena** (posesiva) jako je *můj* a *tvůj*. V českém znakovém jazyce jsou výrazy MŮJ, TVŮJ, viz obr. 7. Jak uvádí PMČ (s. 691), tento druh zájmen „přivlastňuje a tím také odkazuje k osobě v rámci i mimo rámeček věty. Jestliže přivlastňovací zájmeno přivlastňuje osobě totožné s původcem nebo nositelem děje nebo stavu (zpravidla v pozici podmětu), užívá se příslušného tvaru zvrátneho zájmena *svůj*.“ V českém znakovém jazyce by tomu odpovídal výraz SVŮJ/VLASTNÍ (viz 4.1.1.3.b). Jindy, např. v příkladu (4.1.1.3.a), kde je v češtině užito výrazu *svůj*, se užije v ČZJ výrazu JEHO (3. os.).

Příklad 1

ČJ	ČZJ
Máma má svou práci ráda.	(4.1.1.3.a)
Sluneční soustava se skládá z planet. Každá planeta má svůj měsíc.	(4.1.1.3.b)

V ostatních případech (viz výše) se v češtině (PMČ, 2008, s. 691) a v českém znakovém jazyce přivlastňuje zájmeny *můj/MŮJ*⁵³, *tvůj/TVŮJ*, *její*, *jeho/JEHO* (viz příklad 2).

Příklad 2

ČJ	ČZJ
Půjčila jsem si tvůj svetr.	(4.1.1.3.c)

Obr. 7: Přivlastňovací zájmena MŮJ, TVŮJ v ČZJ

⁵³ Ve výpovědi ve znakovém jazyce zapisujeme přivlastňovací zájmena glosou, např. POSS-1 (POSS je zkratkou pro přivlastňovací zájmeno – possessive pronoun, číslovka 1 určuje 1. osobu – můj).

4.1.2 Ukazovací gesta vs. deiktické znaky

Čermák (2000, s. 116) uvádí, že s užíváním indexů v jazyce souvisí také „ukazování“, které je součástí kinesiky. Mluvenou řeč občas doprovází gesta.⁵⁴ Ve spojení s deiktickými výrazy (např. *to*, *tohle*) je ukazování formou gesta důležité pro pochopení výpovědi – tento jev se nazývá ostenze (viz kapitola 3.1.2). Odlišení ostenze (neverbálního gesta, které směřuje přímo do reality) od verbálního vyjádření ve znakovém jazyce je problematické. Pokud mluvčí použije v češtině ostenzivní výrazy (např. *toto*, *támhle*) doplněné gesty, je jasné, že gesto budeme řadit mezi neverbální prostředky. Při výpovědi v ČZJ ve stejné situaci se může a nemusí jednat o prostředek verbální. Pokud mluvčí vizuálního jazyka ukazuje během své výpovědi na nějaký objekt reality, je těžké odlišit, zda je tento akt ukazování verbální jednotkou znakového jazyka, nebo zda je už neverbálním gestem. V zahraničních studiích se v souvislosti s touto problematikou objevují dva pojmy: **pointing gestures**, objevující se ve spojení s ostenzivními výrazy a neverbálně tak doplňující promluvu⁵⁵ (v této práci bude dále užíván český výraz **ukazovací gesta**), a **pointing signs** – znaky, které jsou součástí slovní zásoby znakových jazyků, tedy verbální prostředky, kterými je realizována deixe (v této práci bude dále užíván český výraz **deiktické znaky**).⁵⁶

Emmoreyová (Emmorey, 1999, s. 148) uvádí, že ukazovací gesta vypadají podobně jako indexikální (osobní) zájmena v ASL – ukazovák (tvar ruky D) ukazuje k osobě, věci nebo místu v reálném světě. V ČZJ je tomu také tak. Emmoreyová (Emmorey, 1999, s. 148) uvádí následující rozdíly mezi ukazovacími gesty a deiktickými znaky:

- a) Deiktické znaky ASL jsou součástí gramatického systému. Tvar ruky určuje typ zájmena (přivlastňovací, osobní...), orientace ruky určuje, o jakou osobu se jedná (1. os. nebo jiná – non-first), pohyb ruky značí číslo (jednotné nebo množné).
- b) Ukazovací gesta se od deiktických znaků ASL liší odlišným pohybem. Deiktické znaky ASL jsou charakterizována jednoduchým pohybem směrem k osobě nebo k místu, zatímco ukazovací gesta k těmto místům ukazují krátkým opakovaným pohybem.

54 Podle EŠČ (2002, s. 152) mohou některá gesta zastoupit řeč (např. ukazováček směřovaný k hodinám může poukazovat na to, že je čas končit).

55 Gesta, která v mluveném jazyce často doplňují zájmena *já* a *ty* (popřípadě *můj* apod.).

56 Vztah ostenze a deixe v mluvených jazycích se může nahlížet ze dvou hledisek. (1) Ostenze v mluvených jazycích je realizována deiktickými výrazy doplněnými gesty, zatímco deixe je realizována indexy a deiktickými výrazy bez užití gest. (2) Ostenze jako přímé ukázání je využíváno při deixi vnějazykové, doplňuje (zpřesňuje) výpověď, může být tedy bráno i jako součást deixe. Ve znakových jazycích je rozlišení ostenze od deixe komplikované, pomoci mohou výše zmíněná kritéria pro rozlišení a zavedená terminologie ukazovací gesta (ostenze) a deiktické znaky (deixe).

c) V ASL se deiktické znaky (např. výrazy pro zájmena) na rozdíl od ukazovacích gest vyskytují ve větě na předem určených místech⁵⁷ dle gramatických pravidel. Emmorey uvádí syntaktické pravidlo „subject pronoun copy“, kdy se na konci věty zopakuje zájmeno ze začátku věty a tím se přidá důraz. Toto pravidlo se neuplatňuje při používání ukazovacích gest.

Příklad tohoto jevu v ASL (Emmorey, 1999, s. 149):

PRONOUN_[Bob] LIKES COFFEE PRONOUN_[Bob]

He (Bob) likes coffee, he does.

Emmorey dále uvádí smyšlený příklad, jak by vypadala věta, kde by se opakovalo ukazovací gesto (Emmorey, 1999, s. 149):

/Thumb-point towards Bob/LIKES COFFEE/Thumb-point towards Bob/

Tyto dva příklady jsou ukázkou toho, jak se dá deiktický výraz odlišit od ukazovacího gesta umístěním ve větě.

d) Tvary ruky, které jsou charakteristické pro zájmena v ASL a jsou konvencionalizované, se mohou lišit od tvarů ruky ukazovacích gest⁵⁸, které nejsou omezeny žádnými pravidly (Emmorey, 1999, s. 149).

Ukazovací gesta vždy ukazují na předmět, ke kterému se vážou. Deiktické znaky se mohou ale pojit s předmětem, kdy mluvčí nemusí nutně myslet daný předmět, ale na myšlenku nebo informaci s ním spjatou⁵⁹ (Barberà, 2012, s. 54).

Dále by bylo zajímavé ověřit, zda se mění orientace dlaně při artikulaci deiktického znaku s tvarem ruky D, tedy zda v případě, kdy mluvčí používá deiktický znak, směřuje dlaně ruky dolů nebo doleva, ale v případě produkce ukazovacího gesta je to jinak apod.⁶⁰

Pizzutová a Capobiancová ve své studii (Pizzuto, Capobianco, 2008, s. 84) připomínají dřívější otázku lingvistů, zda jsou deiktické znaky ve znakových jazycích srovnatelné s osobními zájmeny mluvených jazyků, nebo zda by se spíše měly řadit mezi

57 O slovosledu v ČZJ připravuje diplomovou práci Jitka Kubištová.

58 Ne vždy se musí jednat o tvar ruky D (pokud použijeme zavedené označení z lingvistiky znakových jazyků).

59 Barberová (Barberà, 2012, s. 54) uvádí příklad, kdy deiktický znak směřuje na knihu o situaci na jedné škole pro neslyšící v 60. letech. Toto ukázání může mít mnoho významů (více či méně přímé), pokud mluvčí pronese tyto věty: *Tato kniha, na kterou právě ukazují, je velmi zajímavá; Neslyšící škola v Katalánsku, o které kniha pojednává, je velmi zajímavá svým příběhem; Problémy neslyšících dětí v průběhu 60. let, které jsou uváděny v knize, jsou velmi zajímavé.*

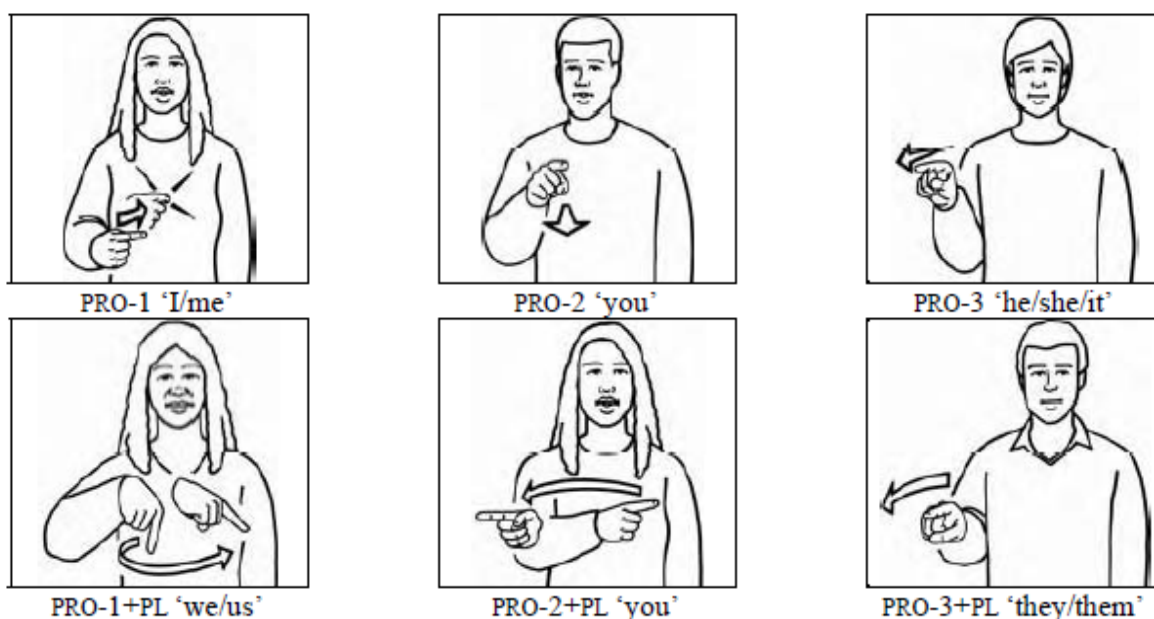
60 Osobní konzultace s V. Šimonem a B. Harváňkovou.

ostenzivní ukazovací gesta, která přímo směřují z jazyka do mimojazykové reality. Ačkoliv se Liddell (2003, s. 91) domnívá, že deiktické znaky pro 1. a 2. osobu nejsou srovnatelné s osobními zájmeny mluvených jazyků, Pizzutová (1990, podle Pizzuto 2008, s. 84) v dřívějších výzkumech prokazuje, že deiktické znaky pro 1. a 2. osobu splňují stejné podmínky (pragmatické, sémantické i formální) jako jim odpovídající výrazy v jazycích mluvených.

Pizzutová a Capobiancová (Pizzuto, Capobianco, 2008, s. 85) dále uvádějí, že personální deixe ve znakových jazycích je jasně odlišitelná od ostenzivního ukázání v souvislosti s pohledem očí adresáta. Podle těchto autorek adresát sleduje pohledem pouze okolí očí znakovajícího mluvčího, který realizuje odkaz mimo jazyk pomocí deiktického znaku (stejně, jako je tomu při produkci jiných znaků znakového jazyka). Liddell (podle Pizzuto, Capobianco, 2008, s. 85) oproti tomu uvádí, že při produkci deiktických znaků směřuje adresát pohled na osobu/věc, na kterou mluvčí ukazuje, stejně, jako je tomu při produkci gest v mluvených jazycích.⁶¹ Na základě vlastního pozorování, analýzy rozdílů mezi deiktickými znaky a ukazovacími gesty a v souvislosti s příklady promluv v češtině, které jsou typicky doplňovány gesty (viz Hirschová, 2006, s. 38), se přikláním k názoru Pizzutové a Capobiancové. Pohled očí zřejmě hraje roli při rozlišování mezi deiktickým znakem a ukazovacím gestem i v českém znakovém jazyce. Spíše jde ale o pohled mluvčího. Pokud mluvčí řekne např. „Dej mi to támhle!“, doplní výpověď pohledem očí (bude sledovat zrakem určité místo v reálném prostoru a výpověď doplní ukazovacím gestem). Adresát následně také zaměří pozornost na stejné místo. Stěžejním prvkem pro možné určení ukazovacího gesta ve výpovědi ve znakovém jazyce je tedy v mém pojetí pohled mluvčího.

Johnston a Schembri (2008, s. 173) k deiktickým znakům AUSLANu (obr. 8) dodávají, že odkazují k referentovi, který je přítomen nebo kterému je referenční místo ve znakovacím prostoru přiděleno, ačkoliv přítomen není (např. nepřítomná 3. osoba, o které se mluví). To je další důkaz odlišnosti ukazovacích gest a deiktických znaků. Ukazovací gesta nemohou odkazovat k předmětům komunikace (osoby, věci apod.), které nejsou přítomny v prostoru, v němž je mluvčí.

⁶¹ Pizzutová a Capobiancová (Pizzuto, Capobianco, 2008) se pak dále zaměřují na to, jakou roli hrají ukazovací gesta v nabývání mluveného jazyka dítětem, jakým způsobem dítě ukazuje (na věc, o které mluví, na sebe, na adresáta) a jak se využívá pohled očí (gaze).

Obr. 8: Deiktické znaky (Johnson, Schembri, 2007, s. 173)

Johnston a Schembri (2007, s. 158) řadí deiktické znaky do skupiny slovní zásoby „**NON-CORE**“⁶² (při překladu do češtiny byl tento anglický výraz nahrazen termínem **produktivní znaky**), tedy mezi znaky, které nejsou v jádru slovní zásoby AUSLANu, protože mají blíže komunikaci pomocí gest. Tito autoři však dále dodávají (Johnston, Schembri, 2007, s. 174), že může dojít k lexikalizaci, kdy se ukazovací gesta stanou znaky „**CORE**“ (při překladu do češtiny byl tento anglický výraz nahrazen termínem **ustálené znaky**) a uvádějí příklad z AUSLANu, kdy se stal ukazovák směřovaný k uchu výrazem HEAR.⁶³

Johnston a Schembri (2007, s. 174) považují osobní a přivlastňovací deiktické znaky za nekompletní lexikalizované znaky (vyžadují po mluvčím, aby některé parametry znaku, např. směr⁶⁴, „doplnil“ tak, aby odkazovaly k danému referentovi), přesto jsou podle jejich tvrzení součástí základní slovní zásoby znakového jazyka.

V souvislosti s klasifikátorovými tvary ruky zde zmíním i **depicting verbs**⁶⁵ (v této

62 Další termín productive lexicon uvádí Mary Brennanová (Brennan, 1990).

63 Více o lexikalizaci znaků odvozených od klasifikátorových tvarů ruky Johnston a Schembri (2007, s. 175).

Jako příklad na tomto místě je vhodné ukázat nově vytvořené znaky Auslanu díky klasifikátorovým tvarům ruky: MOUSE, JOYSTICK, výrazy pro matematické symboly apod. (2007, s. 175–176).

64 Např. rozlišení výrazů TVŮJ a JEHO. Mluvčí odliší stejné postavení ruky jiným nasměrováním ve znakovacím prostoru (podle mého názoru tento jeden paramater mají Johnston a Schembri na mysli).

65 Pro tento výraz se u nás již používá termín klasifikátorové predikáty, neboť zastupují jméno, ale fungují v přísudku. Ve znakových jazycích je jich velké množství, vznikají kombinací různých míst a pohybů jednoho tvaru ruky, který zastupuje referenta (tím vznikají různé významy, viz příklad Johnston, Schembri, 2007, s. 164). Emmoreyová (Emmorey, 2002a, s. 21) k nim říká, že jsou to komplexní formy, kde tvar ruky tvoří morfém, a pohyb a umístění tohoto tvaru ruky ve znakovacím prostoru blíže specifikují pohyb

práci bude dále užíván termín **klasifikátorové predikáty**), která se odlišují od lexikalizovaných znaků tím, že zahrnují klasifikátorové tvary ruky⁶⁶ a často se vyskytují v simultánních konstrukcích (viz kapitola 6.1), kde každá ruka znázorňuje jiného referenta a mluvčí tyto znaky sám dotváří tím, že mezi nimi vytvoří vztah (Johnston, Schembri, 2007). I tyto znaky, protože obsahují klasifikátory, se dají řadit mezi deiktické prostředky, a to díky tomu, že odkazují na své referenty (viz kapitola 3.2, srov. výčet prostředků s indexikální povahou podle Čermáka v kapitole 3.1.1, kam řadí i klasifikátory).

Na základě vlastních zkušeností a osobní konzultace s Mgr. Radkou Novákovou (lingvisticky vzdělanou rodilou mluvčí ČZJ) se domnívám, že výrazy českého znakového jazyka, které zajišťují personální deixi v ČZJ, tedy např. JÁ/TY/ON/ONA/ONO, MŮJ, TVŮJ, jsou pevně ustálené (daly by se tedy řadit mezi znaky CORE) a v komunitě českých neslyšících napříč různým věkovým skupinám se dle konvence vyjadřují bez formálních odlišností. Naopak výrazy TADY a TEĎ mají v komunitě českých neslyšících různé formy.

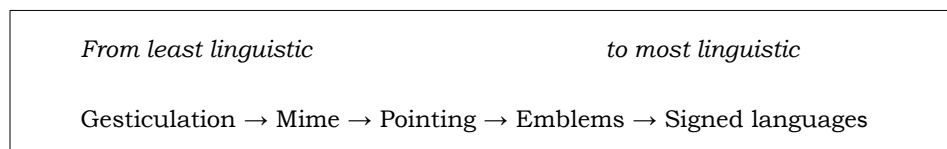
Co je pro deiktické výrazy v mluvených a znakových jazycích stejné, je fakt, že při produkci zájmen já/JÁ/I nebo ty/TY/YOU při komunikaci dvou osob nemůžeme nahradit tento odkaz konkrétním jménem adresáta, popř. znakové osoby apod. (Pizzuto, Capobianco, 2008, s. 89). (Například Dana nemůže říci: *Dana šla umýt nádobí* místo *Já jsem šla umýt nádobí*). Výjimkou je tzv. řeč orientovaná na dítě, kdy matka odkazuje k sobě označením své role: např. „Maminka půjde vařit.“ V dostupné literatuře o ČZJ není o tomto způsobu odkazování žádná zmínka, ovšem ve švédské studii zabývající se personální deixí (Ahlgren, 1990, s. 171) se o komunikaci matek s dětmi uvádí, že takové odkazování není pro švédské neslyšící matky ani jejich děti obvyklé. Naopak u ukazovacích gest můžeme ukázání na věc či místo nahradit konkrétním názvem a určitým popisem věci, ke které odkazujeme (Pizzuto, Capobianco, 2008, s. 89). Například můžeme říci *Přisuň ji ke stolu*, ale také můžeme říci *Přisuň židli ke stolu*.

Deiktické znaky (především tvar ruky D směřující na věc, o které se mluví) mohou být tím, v čem mohou nelingvisticky vzdělaní lidé spatřovat podobnost mezi znakovým jazykem a gesty, resp. příčinou toho, proč neuvažují o znakovém jazyce jako o jazyce, ale o komunikaci pomocí gest. David McNeill (1992, podle Johnston, Schembri, 2008, s. 23) se pokusil sestavit graf, na kterém jsou zobrazeny různé formy komunikace pomocí gest (obr. 9)

a umístění referenta v reálném prostoru. Více o klasifikátorových predikátech a jejich kategoriích Liddell (2003, s. 261–316).

⁶⁶ Tvary ruky znázorňují částečně svůj význam právě svou formou (Liddell, 2003, s. 261). Například tvar ruky vypadající jako číslovka 3 svou formou naznačuje, že referentem bude pták (dle typu končetiny).

ve vztahu k jazyku v tzv. Kendonově kontinuu (vymezil Kendon, 1988). Z grafu je patrné, že ukazovací výrazy řadil McNeil na pomezí toho, co do jazyka můžeme řadit (znakové jazyky, symboly, ...) a co už je jazyku vzdáleno (gesta, pantomima, ...).

Obr. 9: Kendonovo kontinuum (Johnston, Schembri, 2007, s. 23)

4.2 Časová deixe v mluvených a znakových jazycích

V češtině a dalších mluvených jazycích jsou věty zařazeny do časoprostoru⁶⁷ nejčastěji příslovci místa a času (Palek, 1989, s. 170), ale jak uvádí Hirschová (2006, s. 44), na vyjádření času se podílejí i koncovky sloves. Palek (1989, s. 171) řadí mezi prostředky časové deixe např. výrazy **včera**, **dnes** a **zítra**, které vyjadřují „relaci nějakého určení času a prostoru k času a prostoru mluvčího“ (např. zítra je dnem, který přijde po dni, v němž mluvčí pronáší výpověď). O tom, že se budu *zítra* vdávat, mohu vyprávět kamarádce i vícekrát a vždy to bude znamenat něco jiného (např. v případě prvního manželství to bude 1. 5., v případě druhého manželství 18. 10.). A i konkrétní den, např. *1. 5. 2006*, je prostředkem časové deixe (Hirschová, 2006). Čas i prostor musí být viděny buď relativně (viz výše), nebo absolutně. Jak dále uvádí k časové deixi Palek (1989, s. 172), „relativní interpretace času se týká vztahů mezi jistými momenty nebo intervaly času, zatímco absolutní interpretace se týká jednotlivých jednotek času“.⁶⁸

Index *ted'*/*nyní* je podle Hirschové (2006, s. 44) „poukaz na okamžik promluvy, ne vždy však může být charakterizován jako bod.“ Jedná se o dobu, která je v blízkém okolí chvíle, kdy je výpověď vyřčena (Hirschová, 2006). Může se jednat o krátký okamžik (*Sbal si ty věci hned ted'*) nebo nekonečné období (*nyní pracuji ve školce*) (Levinson, 2005, s. 74). S chápáním okamžiku promluvy souvisí deiktická simultánnost (Levinson, 2005). Jak uvádí Levinson (2005, s. 73), „je důležité rozlišovat mezi okamžikem promluvy neboli času

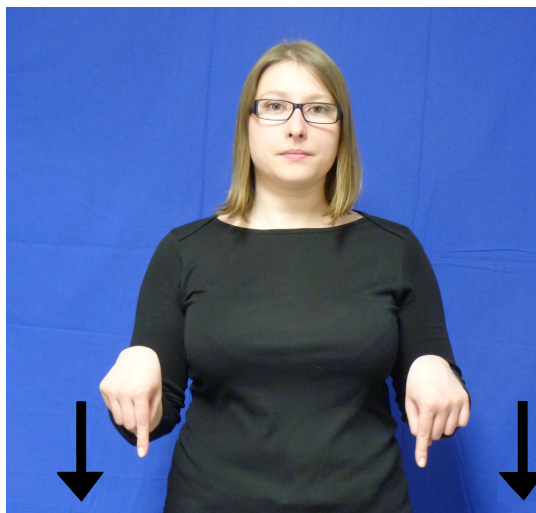
67 O blízkém vztahu časové a prostorové deixe srov. Levinson (2005, s. 84–85).

68 Aby bylo pojednání o časoprostoru kompletní, je třeba dodat, že o relativním a absolutním vnímání prostoru píše Tverskyová a Lee (Tversky, Lee, 1998, s. 163): „jednotlivé figury (body v prostoru) nejsou lokalizovány absolutně, ale relativně ve vztahu k jiným figurám nebo k referenčnímu rámci. Například si pamatujeme, že jsme auto nechali zaparkované u určité značky nebo že jsme rodinné dědictví zakopali uprostřed kruhu stromů“ (přeložila A. Polenská).

kódování a okamžikem recepcce neboli času přijetí“.⁶⁹ V případě, kdy se čas promluvy rovná času recepcce, dochází k deiktické simultánnosti.⁷⁰

Levinson (2005, s. 74) uvádí, že deiktické výrazy *včera*, *dnes* a *zítra* používají mluvčí častěji než kalendářní výrazy pro jednotlivé dny. Jako příklad uvádí větu: „*Uvidíme se ve čtvrtek*“⁷¹ – pokud ji mluvčí řekne ve čtvrtek, myslí tím jednoznačně příští čtvrtek, jinak by řekl *dnes*. Pokud by mluvčí výše uvedenou větu řekl ve středu, podle Levinsona by se stále jednalo o příští čtvrtek, protože pokud by mluvčí myslel následující den, řekl by *uvidíme se zítra*. Stejnou tendenci Levinson (2005) vidí i u konkrétních časových výrazů, kterým většinou konkuruje deiktický výraz *ted'* (ve 14.05 neřekne mluvčí *musíme jít ve 14.05*, ale *musíme jít ted'*).

Ve znakovém jazyce můžeme čas (a s ním související časovou deixi) vyjádřit lexikálně (příslovci času,⁷² plnovýznamovými výrazy, konkrétním datem), což je i jeden ze způsobů vyjádření času v češtině. Specifickým způsobem vyjádření času ve znakovém jazyce je využití prostoru (popis viz níže). Příklady výrazů ČZJ, které mají deiktický charakter: TEĎ (obr. 10), DNES, ZÍTRA, VČERA, MINULÝ-TÝDEN, MINULÝ-ROK, PŘÍŠTÍ TÝDEN, POTOM atd.

Obr. 10: TEĎ v ČZJ

69 Přeložila H. Andrejsková.

70 Levinson uvádí, že komplikovanější je to v případech, kdy se například předtáčí televizní pořad. Podle Levinsona (2005, s. 74) jsou dvě možnosti předání sdělení: a) „*Tento pořad je natáčen dnes, ve středu 1. dubna, a bude vysílán příští úterý*“ (deiktické výrazy zůstávají u mluvčího, v čase promluvy) nebo b) „*Tento pořad byl natáčen minulou středu 1. dubna a vysílá se dnes*“ (dojde k přesunu deiktických výrazů do času recepcce) (Levinson, 2005, s. 74, přeložila H. Andrejsková).

71 Přeložila H. Andrejsková.

72 Příklady *tehdy*, *brzo*, *dávno*, ... (Levinson, 2005).

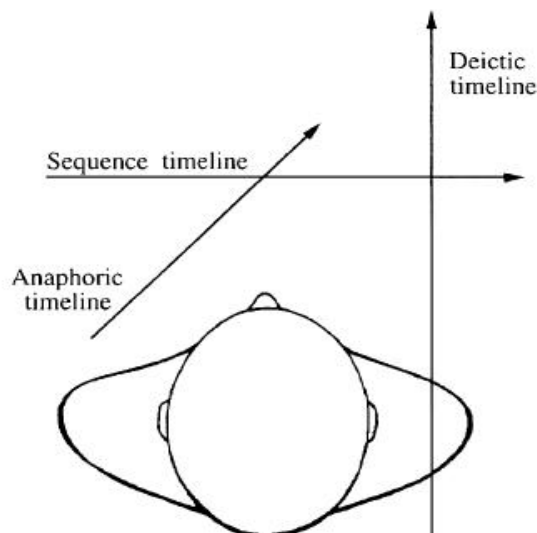
Domnívám se, že pohyb na časové ose (vysvětleno níže) má indexikální povahu, a souvisí tak s vyjádřením deixe v českém znakovém jazyce. Specifický pohyb (například dopředu na časové ose) při produkci znaků odkazuje k tomu, že je význam výrazu vztažen k budoucnosti (podrobněji níže). Z tohoto důvodu následuje krátká pasáž věnovaná vyjadřování času v českém znakovém jazyce.

K tomu, že při mluvení o čase dokážeme výpověď v čase ukotvit, nám pomáhá (v ČJ i ČZJ) **časová osa**. Emmoreyová ve své práci (Emmorey, 2001, s. 158) uvádí, že o deiktických časových osách poprvé zmiňuje Engberg-Pedersenová (Engberg-Pedersen, 1993) v dánském znakovém jazyce a Wilbur (1987) na materiálu ASL. V ČZJ vede osa nad pravým ramenem zezadu dopředu (v prostoru za tělem vyjadřujeme minulost, blíže tělu přítomnost a před tělem budoucnost). Tuto osu nazývá Emmoreyová (Emmorey, 2001) deiktická osa. Na **deiktické časové ose** (deictic time line) se vytvoří referenční bod,⁷³ ke kterému se vše vztahuje. Bodem nula je tělo znakujícího, centrem je JÁ mluvčího (Engberg-Pedersen, 1993, s. 80). Osa se nazývá deiktická proto, že díky ní můžeme ukotvit výpověď v znakovém jazyce v čase (Emmorey, 2001, s. 159). Co je artikulováno blíže tělu znakujícího, je současnost (DNES, TENTO-PÁTEK), co je více vpředu, je budoucnost (ZÍTRA, PŘÍŠTÍ-TÝDEN) a za ramenem je odkazováno do minulosti (VLONI, MINULÝ-TÝDEN). Např. i výrazy ČZJ PŘÍŠTÍ, BUDE apod. jsou artikulovány pohybem od těla dopředu, tedy s odkazem, že jejich význam je spjat s budoucností. Modifikace směru pohybu jednotlivých časových výrazů jsou následující: s odkazem na pohyb směrem dopředu (znamená to, že něco bude, něco je v našem chápání světa „před námi“) nebo pohyb směrem dozadu (něco už proběhlo, a je to tedy „za námi“) nebo umístění blízko našeho těla (co se nás v tuto chvíli týká). Pohyb na této časové ose nám pomáhá interpretovat význam znaku, resp. význam znaku souvisí s tím, zda se na deiktické časové ose pohybujeme dopředu, nebo dozadu (např. výraz ODSTOUPIT – od něčeho směrem dozadu, ODLOŽIT – něco směrem dopředu).

Druhou časovou osu, kterou je zde vhodné zmínit,⁷⁴ nazývá Emmorey (2001, obr. 11) **sekvenční časovou osou** (sequence timeline). Je využita linie před tělem zleva doprava. Na této ose se produkují znaky, u kterých je potřeba vyjádřit dobu trvání nebo se využívá k „přesunům v čase“ (Slánská Bímová, 2008, s. 67): např. OD–DO, OBDOBÍ ROKU PRO ROZPOČET).

73 Macurová (2001b, s. 100) píše, že při vytváření časové deixe se na časové ose v ČZJ vytváří tzv. časový bod. Od tohoto bodu „se *buduje časová struktura textu*“.

74 V ČZJ je možné ještě zařadit osu „lidského růstu“, a to vedle těla (Slánská Bímová, 2008), která na obr. 11 není zobrazena.

Obr. 11: Časové osy v ASL (Emmorey, 2001, s. 159)

Jak uvádí autoři Multimediální cvičebnice (Dingová, Nováková et al., 2011), „lexikální signály budoucnosti a minulosti se nespojují s každým slovesem.“ Ve výpovědi v ČZJ se „lexikálním signálem času vytvoří časový rámeček, k němuž se vztahují všechna slovesa až do okamžiku, kdy je vytvořen, opět lexikálním signálem času, rámeček nový, odlišný od prvního“ (Dingová, Nováková et al., 2001, 8. kap). V ASL například výraz LONG-AGO nejčastěji uvozuje časový rámeček minulosti (Fischer, Hulst, 2003) do té doby, než se objeví jiné příslovce, které změní ve výpovědi čas. Pokud například v promluvě následuje výraz TOMORROW, Fischer s Hulstem (2003) uvádějí, že mluvčí začne mluvit o dni v budoucnosti, který následuje po dni, o kterém se mluvilo. Dále také uvádějí, že mluvčí může ukotvit výpověď v čase i pomocí nemanuálních prostředků – posunem trupu více dopředu (budoucnost), nebo naopak dozadu (minulost).

V českém znakovém jazyce se pro vyjádření času využívají **zájmenná adverbia**, která nám určí například čas přítomnosti, do které je promluva zasazena (př. TEĎ). Zájmenná příslovce jsou příbuzná se zájmeny, patří k deiktickým výrazům (EŠČ, 2002, s. 357) a ve znakových jazycích se podílejí na vytvoření časového rámce výpovědi.

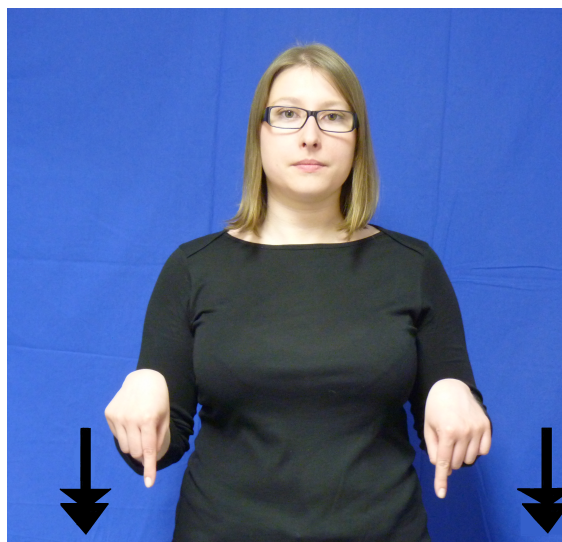
4.3 Prostorová deixe v mluvených a znakových jazycích

Prostorová deixe je realizována, jak už bylo zmíněno, především⁷⁵ indexy *zde/tady*. Význam výrazu **zde**, jak uvádí Palek (1989, s. 170) „nelze určit“. **Zde** je spjato s **já**, stejně tak jako výrazy „**nyní a teď**, které jsou vázány na mluvčího, resp. na čas, v němž mluvčí pronáší příslušnou výpověď“ (Palek, 1989, s. 171). Hirschová (2006, s. 40) rozlišuje **deixi poziční** a **dimenzionální**.⁷⁶ Mezi výrazy poziční deixe řadí Hirschová (2006, s. 40) výrazy *zde (tady) – tam*.⁷⁷ **Tady** bude jiné místo v případě, že budu u kamarádky doma, nebo v práci. Erhart (1994, s. 101) píše, že prostorovou deixi realizují „*příslovce místa (zde, tam apod.) nebo ukazovací zájmena (tento, onen, tenhle, tamten apod.)*“. Dále můžeme pro popis prostoru používat např. příslovce *dole, nahoře, vlevo, vpravo, vpředu, vzadu*, které Hirschová (2006, s. 40) řadí mezi prostředky deixe dimenzionální. Funkci prostorové deixe plní v ČZJ (podobně jako v ČJ) výrazy TADY (obr. 12), TAM, VLEVO, VPRAVO atd. Výrazy TADY, ZDE, TAM mají artikulaci shodnou s osobními zájmeny (tvar ruky D, který směřuje buď směrem dolů, nebo směrem dopředu k místu, ke kterému odkazuje). Johnston a Schembri (2007, s. 250) uvádějí, že tyto deiktické výrazy jsou závislé na situaci (pokud mluvčí AUSLANu použije výraz HERE, může tím myslet zaměstnání, pokud se v něm právě nachází, nebo prostor domova, pokud se při produkci znaku nachází doma). U výrazu TAM, resp. THERE mluvčí odkazuje k místu ve sdíleném prostoru, kde se vyskytuje objekt, o kterém se mluví. V případě, že se výraz THERE (TAM) artikuluje směrem od mluvčího, je provedení znaku (tvar ruky a pohyb) shodné s provedením deiktických znaků (osobních zájmen pro 2. a 3. osobu), avšak v jiných případech je u artikulace výrazu THERE (TAM) větší možnost natočení zápěstí v závislosti na tom, k jakému místu v prostoru směřuje, a může se tak lépe přizpůsobit směru umístění předmětů (viz obr. 13).

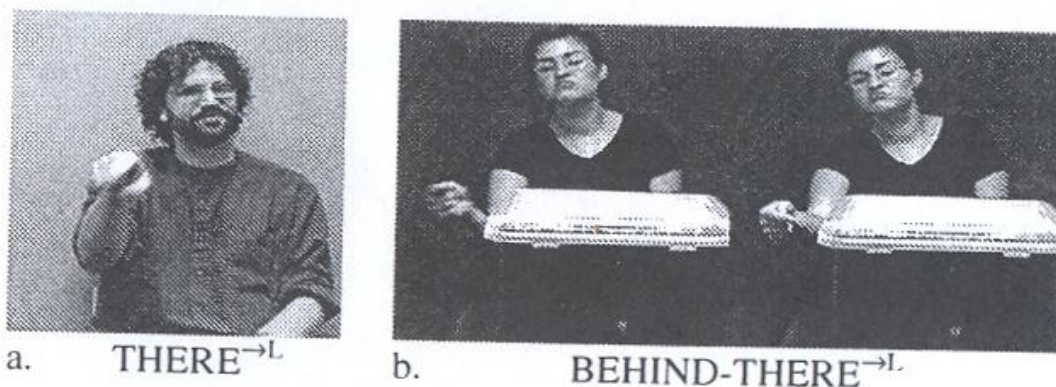
75 Podle Lyonse (1977, s. 648, in Levinson, 2005, s. 79) existují „*dva základní způsoby, jak odkazovat k objektům – na jedné straně jejich popisem nebo pojmenováním a na druhé straně jejich umístěním*“. Levinson (2005, s. 79) uvádí, že umístění v prostoru „*mohou být specifikována ve vztahu k jiným objektům nebo pevným bodům odkazování jako ve větě: Stanice je dvě stě yardů od katedrály*“ nebo za použití deiktických výrazů např. „*Je to dvě stě yardů odtud*“ (vše kurzívou přeložila H. Andrejsková).

76 Rozlišení podle toho, zda mluvčí popisuje předměty vzhledem k sobě, vzhledem k adresátovi nebo vzhledem k jiným objektům v prostoru.

77 Podle Levinsona (2005, s. 62) většina jazyků dokáže rozlišit mezi blízkým a vzdáleným.

Obr. 12: TADY v ČZJ

Obr. 13: Znaky s odkazem k místům vyjadřující směr (Liddell, 2003, s. 177)

Prostorová deixe je pak silně ovlivněna tím, odkud se na prostor díváme, z jakého úhlu pohledu situaci popisujeme. Situaci můžeme v mluveném jazyce popisovat z pohledu mluvčího, nebo adresáta⁷⁸, stejně tak je tomu v jazyce znakovém (více v kapitole 8). Strategie, které mluvčí znakového jazyka zvolí při popisu prostoru skrze sdílený prostor znakového jazyka, jsou uvedeny ve výsledcích výzkumu této práce (porovnání možností vyjádření mluvčích ASL a ČZJ) (kapitola 8.3).

Hirschová (2006, s. 42) uvádí, že mluvené jazyky se o prostoru a orientaci v něm vyjadřují komplikovaně, protože prostor je trojrozměrný. Prostorové vztahy ve znakovém jazyce jsou naopak vyjadřovány přirozeně a jednodušeji, protože i znakový jazyk se realizuje v prostoru (o typech prostoru v kapitole 7). Tverskyová a Lee (Tversky, Lee, 1998) k tomu ve

⁷⁸ Pokud Honzovi řekneme *Podej mi tu tašku vlevo* a dotyčný bude mít po obou stranách tašku, tak nebude patrné, zda myslíme *vlevo* z našeho, nebo z jeho pohledu.

své studii⁷⁹ uvažují o tom, že pokud prostor popisujeme jazykem, dochází ke „schematizování“ a „redukci informací“.⁸⁰ Dokládají to na výzkumu popisu cesty: polovina respondentů měla cestu do restaurace popsat slovy, druhá polovina měla cestu namalovat. Přesnější a úplnější popis trasy podal obrázek (Tversky, Lee, 1998). Domnívám se, že pokud by se jako třetí možnost přidal popis ve znakovém jazyce, informací by bylo předáno stejné množství jako malovaným obrázkem, protože znakový jazyk dokáže „vykreslit“ situaci do znakovacího prostoru s ohledem na vzájemné vztahy jednotlivých bodů v prostoru.

Mluví znakového jazyka musí při popisu v topografickém prostoru (viz kapitola 7, např. při popisu podle mapy města nebo plánu obchodu) zvolit perspektivu popisu, a to buď–prožívanou, nebo nazíranou. Zda výběr tohoto úhlu při popisu závisí na typu popisovaného prostoru (malý vs. rozsáhlý prostor), jsem zjišťovala ve výzkumu (viz kapitola 8.2).

Při popisu prostoru jsou deiktické prostředky spjaty s osobou mluvčího, který výpověď pronáší. Pokud řeknu, že je něco vpravo, pro člověka naproti mně (pokud se na sebe díváme z očí do očí) to bude znamenat něco jiného – pro něj nebude táž věc také vpravo, ale naopak vlevo. Emmoreyová (Emmorey, 2001, s. 147–148) uvádí, že ve znakovém jazyce budeme při popisu rozmístění věcí používat lexikální znaky (např. TABLE, CHAIR atd.), ale jejich umístění a jejich orientace ve znakovacím prostoru (hlavně vůči sobě) bude záležet na umístění klasifikačních konstrukcí⁸¹.

Výpověď ve znakovém jazyce je mnohem více explicitní (co se vyjádření prostorových vztahů týče), než je tomu v jazyce mluveném (Emmorey, 2001, s. 154). K popisu prostoru ve znakových jazycích slouží dva typy prostorových uspořádání (spatial format): scénický a schematický prostor (více v kapitole 7).

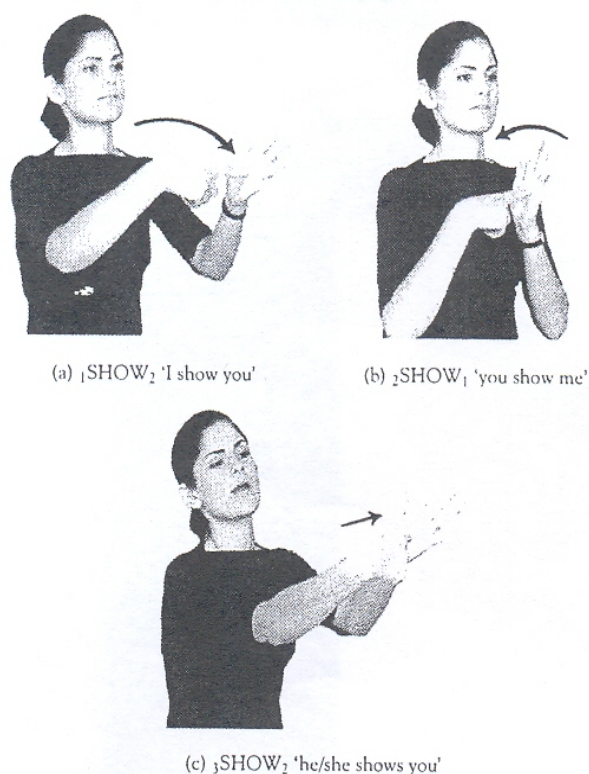
79 Studie se zabývá rozdílem v popisu prostoru (trasy, scény) a obličejů lidí: „*identifikování mého domu, mého auta nebo mého saka je umožněno rysy jako poloha, barva nebo tvar; tyto rysy sloužit k identifikování konkrétní tváře nemohou*“ (Tversky, Lee, 1998, s. 161, přeložila A. Polenská). Jde rovněž o to, jakým způsobem je v jazyce vyjadřován pohyb.

80 Přeložila A. Polenská. Celý překlad studie (Tversky, Lee, 1998) od A. Polenské je k dispozici u autorky této práce.

81 Klasifikačtorový predikát je složen z klasifikačtorového tvaru ruky doplněného pohybem, který tvoří ve větě přísudek. Klasifikačtorové konstrukce nejčastěji vyjadřují vztahy objektů ve znakovacím prostoru k sobě navzájem nebo způsob a směr pohybu daného objektu (Emmorey, 2001, s. 148) nebo způsob manipulaci s ním (Barberà, 2012, s. 29). Srov. „*klasifikačtorové tvary ruky odkazují k vlastnostem referenta a jako zástupka jména tvoří spolu se slovesem predikát*“ (Macurová, Vysuček, 2005, s. 266).

5 Další prostředek realizace deixe ve znakových jazycích – shodová slovesa

V kapitole 3.1.2 bylo uvedeno, že deiktickou funkci plní v češtině i koncovky sloves (Hirschová, 2002, s. 35). Pokud bychom chtěli hledat obdobný jev ve znakových jazycích, můžeme se zaměřit na shodová slovesa. Jak je uvedeno výše, ve znakovacím prostoru existují konvencionalizované body (obr. 4), díky nimž je možné odkazovat k přímým/nepřímým účastníkům komunikace a dále k věcem, o kterých se mluví. „*Prostor je základnou textové soudržnosti*“ (Macurová, 2001a, s. 72), vytváří se v něm časoprostorové vztahy (v mluvených jazycích vyjádřené předložkami). U sloves v ČZJ jsou konvencionalizované body⁸² využívány především u sloves shodových (agreement verbs, agreeing verbs, inflecting verbs). Tato slovesa mění ve větě svůj tvar (a v souvislosti s ním i směr pohybu a počáteční a koncové místo) podle toho, jakou osobu vyjadřují (př. VRÁTIT TY MNĚ/JÁ TOBĚ/TY JEMU). Analogické je to u slovesa UKÁZAT v ISL (obr. 14).

Obr. 14: Příklad shodového slovesa UKÁZAT v ISL (Meir, Sandler, 2008, s. 79)

⁸² Konvencionalizované body se podílejí na vytváření gramatiky (např. slovesa, zájmena).

Shoda je ve znakových jazycích vyjádřena určitým směrem pohybu znaku mezi dvěma referenčními body, které označujeme i jako referenční místo nebo R-loci⁸³. Tento směr může být od podmětu k předmětu ve větě, ale může znázorňovat trajektorii „from the source of the motion to the goal“, a vyjadřovat tak zároveň syntaktickou i sémantickou rovinu jazyka (Meir, Sandler, 2008, s. 81). Shodová slovesa spadají do morfosyntaktické roviny jazyka, kdy jsou znaky znakového jazyka artikulovány v prostoru tak, aby vyjádřily osobu, číslo a argumenty sloves (Barberà, 2002, s. 27).⁸⁴

Referenční místo/bod (R-loci) ve znakových jazycích podle tvrzení některých autorů vykazuje indexikální povahu, neboť se proměňuje s každým novým umístěním referenta v rámci výpovědi (Pizzuto, Rossini et al., 2008).

Na problematiku referenčního místa/bodu navazuje kapitola 6 o vnitrojazykové deixi v ČZJ. K přiřazení referenčního bodu (konkrétního místa ve znakovacím prostoru) referentovi dochází při prvním zmínění se o referentovi. Při dalším vyjadřování o této osobě/předmětu už odkazujeme pouze na toto místo a jméno dále neopakujeme. Je důležité odkazovat vždy na stejné místo, pokud mluvíme o dané osobě, v opačném případě by naše věty nedávaly smysl. Každý referent má své referenční místo/bod ve znakovacím prostoru⁸⁵ (Meir, Sandler, 2008, s. 63).

Meirová a Sandlerová (Meir, Sandler, 2008, s. 62) uvádějí, že při transkripci znakových jazyků se referenční místo/bod (R-loci) často zapisuje glosou INDEX, což zachycuje skutečnost, kdy mluvčí deiktickým tvarem ruky D (index) odkazuje směrem k místu, kde je situován referent. Jako příklad uvádějí větu:

v AJ: Adam and Elaine went to a movie;

v ISL: ADAM INDEX_A ELAINE INDEX_B GO-TOGETHER MOVIE.

83 Engberg-Pedersenová (Engberg-Pedersen, 1993, s. 14) používá termín locus (pl. loci), Meirová a Sandlerová (Meir, Sandler, 2008, s. 62) reference point nebo referential locus. O referenčním místě/bodu a o tom, jak se různí lingvisté dívají na vztah referenta a referenčního místo, píše ve své práci více Barberová (Barberà, 2012). (Někteří lingvisté referenční místo/bod chápou jako totožný s referentem, tedy že R-loci A je zároveň referent A. Jiní lingvisté si myslí, že referent A je na R-loci B (více Barberà, 2012, s. 49)).

84 V úvahách, jaké prostředky by se daly řadit do morfosyntaktické roviny znakového jazyka, uvádí Barberová (Barberà, 2012, s. 63) i deiktické znaky, protože jsou vždy spjaty s místem ve znakovacím prostoru, který hraje v syntaxi důležitou roli.

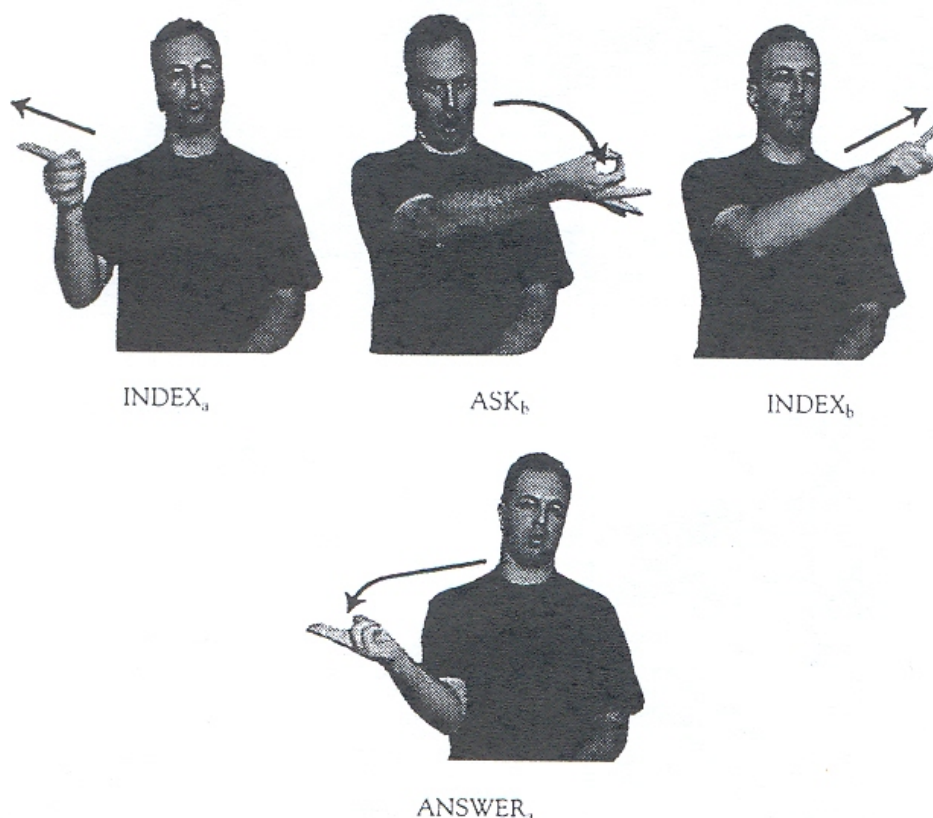
85 Liddell (1995, 1996, podle Fisher, Hulst, 2003, s. 320) je toho názoru, že referenční místa/body stojí jakoby vně lingvistického systému ASL, ačkoliv jsou využívána ke gramatickým účelům. Mnoho dalších lingvistů znakových jazyků s ním nesouhlasí, protože právě tyto body v prostoru jsou podmínkami pro vytvoření shodových sloves, a do lingvistického systému ASL je tedy řadí.

Pokud by věta pokračovala, odkazy v prostoru budou sloužit stejně jako tvary sloves v mluvených jazycích.

V AJ: He asked her ... She answered him ...;

v ISL: INDEX_A ASK_BINDEX_B ANSWER_A... (Meir, Sandler, 2008, s. 63).

Podobný příklad je zachycen na obr. 15.

Obr. 15: Příklad dvou odlišných referenčních bodů pro dva odlišné referenty v ISL: 'He (Adam) asked him (Brad) and he (Brad) answered him (Adam).' (Meir, Sandler, 2008, s. 64)

Parametry slovesa se stejně jako v ISL mění podle slovesné osoby také v ČZJ. Ke změně dochází především ve směru pohybu, který je závislý na umístění referentů (př. *Dám ti, dáš mi*, viz obr. 14 nebo videopříloha 5.a).

Podle mého názoru realizují shodová slovesa vnějazykovou deixi: jsou platná a významově čitelná pouze v případě, že směřují k referentovi na určeném místě (nebo směřují od referenta) v reálném prostoru (pokud je přítomen). Vnitrojazykovou deixi realizují v případě, kdy odkazují k již zavedeným referenčním místům/bodům v rámci výpovědi ve znakovém jazyce. Užívání referenčních bodů ve znakových jazycích, kdy jsme referenta do znakovacího prostoru umístili a následně k tomuto místu odkazujeme pouze tvarem ruky D, plní podle mého názoru funkci vnitrojazykové deixe (anafory) (viz pokračování v kapitole 6).

6 Prostředky realizace vnitrojazykové deixe v mluvených a znakových jazycích

V této kapitole bude uveden výčet prostředků ČZJ, které mají vnitrodeiktický charakter. Můžeme jimi odkazovat v rámci výpovědi v českém znakovém jazyce „dozadu“ (anafora) i „dopředu“ (katafora). Hlubší vhled do pravidel výstavby a spojitosti textů v ČZJ nebyl doposud proveden a byl by jistě potřebný, avšak rozsah ani zadání této bakalářské práce ho nedovolují. Níže uvádím možné prostředky vnitrojazykové deixe, o kterých lze v souvislosti se znakovými jazyky uvažovat.

6.1 Simultánní konstrukce

6.1.1 Anaforické orientační body a referenční body

Jak už bylo uvedeno v obecném úvodu této práce, deiktický tvar ruky D odkazuje ve výpovědi v ČZJ k rozmístěným referentům. V rámci simultánních konstrukcí⁸⁶ dochází k tomu, že „jedna ruka artikuluje a druhá tvarem ruky D odkazuje k referentovi (přítomnému nebo nepřítomnému, ale jehož místo bylo stanoveno ve znakovacím prostoru)“ (Motejzíkova, 2007, s. 6). Domnívám se, že právě těmto konstrukcím v ASL říká Liddell (2003) **pointer buoy**. V této práci by bylo vhodné je přeložit termínem **anaforické orientační body** (v opozici k orientačním bodům výčtovým viz níže). Jedná se o odkaz ke skutečnosti umístěné v prostoru znakového jazyka tvarem ruky D artikulovaném nedominantní rukou, který je komentován současně artikulací znaků dominantní rukou.⁸⁷ Tyto znaky řadí Miller (1994, podle Motejzíkova, 2007, s. 25) k druhému typu konstrukcí, které v quebeckém znakovém jazyce⁸⁸ vydělil. Pro význam výpovědi hraje tento prostředek vyjádření důležitou roli.

Z pohledu již užívané terminologie jsou anaforické orientační body (pointer buoy) podle mého názoru shodné s referenčními místy/body (R-loci, viz i kapitola 5). K anaforickému odkazování v ČZJ dochází při odkazování směrem k referenčnímu

86 O simultánních konstrukcích více Motejzíkova (2007) nebo Vermeerbergenová (Vermeerbergen et al., 2007).

87 O anaforických orientačních bodech více Vermeerbergenová (Vermeerbergen et al., 2007, s. 217–235).

88 O simultánních konstrukcích v quebeckém znakovém jazyce Miller (1994).

bodů/místu, do kterého jsme si referenta umístili (při prvním zmínění ve větě si referenta umístíme do prostoru a pojmenujeme ho, následně k tomuto místu odkazujeme). Při vracení se k již známému objektu/osobě odkazuje mluvčí znakového jazyka na místo v prostoru, a to nejčastěji tvarem ruky D a přimhouřenýma očima, které jsou signálem, že informace je nám již známá a nebudeme ji znovu opakovat (adresát ví, o kom/čem se mluví).⁸⁹ Jak již bylo uvedeno v kapitole 5, referenční místo/bod vykazuje indexikální povahu, neboť se proměňuje s každým novým umístěním referenta v rámci výpovědi. Je nutné uvažovat o tom, že jedno konkrétní místo ve znakovacím prostoru může ve dvou odlišných výpovědích vyjadřovat dva odlišné referenty (v první výpovědi bude referenční místo odkazovat k Janě, v druhé bude totéž referenční místo odkazovat k Paříži, vše v závislosti na kontextu).

Propojování jednotlivých referenčních míst/bodů, zastupujících referenty, platí nejen pro shodová slovesa (uvedeno v kapitole 5), ale i pro prostá slovesa, např. LETĚT⁹⁰. Fischerová s Hulstem (Fischer, Hulst, 2003, s. 326) potvrzují i pro ASL, že shodové sloveso vyžaduje nejprve umístění referenčních bodů, a dokládají to na příkladu (s. 326): COW INDEX HORSE INDEX KICK (The cow kicked the horse). Pokud by se směr slovesa změnil, význam věty by se obrátil (The horse kicked the cow). Autoři uvádějí, že v podobné výpovědi, kde je referenční bod řazen ke slovesu, **má funkci anaforickou** (Fischer, Hulst, 2003, s. 326), tj. odkazuje k dříve řečené informaci. O anaforické referenci v této souvislosti píše i Kibrik a Prozorova (2007, s. 42). V ruském znakovém jazyce by se jednalo o stejné příklady, jako byly uvedeny výše, kdy např. osoba, o které se mluví, není přítomna, a musí se do znakovacího prostoru nejprve umístit, aby se k ní dalo odkazovat.

89 Závislostí informací, které má adresát a které předpokládá u adresáta mluvčí, se zabývá pragmatika. Machová a Švehlová (2001, s. 84) definují pragmatiku takto: „*Pragmatika zkoumá užití jazyka z hlediska znalosti světa a závislosti na něm, tzn. zabývá se vztahy mezi jazykem a kontextem (komunikační situací)/principy/pravidly užívání jazyka.*“

90 Pokud budeme chtít sdělit, že člověk letěl z Prahy do Osla, musíme nejprve do prostoru umístit města PRAHA (vlevo) a OSLO (vpravo). Pohybem slovesa LETĚT shodně z bodu vpravo do bodu vlevo bude výpověď v ČZJ znamenat, že člověk letěl z Osla do Prahy, a ne naopak.

Příklad 3

	ČZJ
Mluvčí na začátku promluvy umístí do znakovacího prostoru Františka Ferdinanda d'Este na pravou stranu. Následně k tomuto místu odkazuje tvarem ruky D, dále se od něho realizuje sloveso NAVŠTÍVIT a při spáchání atentátu směřuje pistole také k tomuto místu ve znakovacím prostoru. V průběhu vyprávění je stejné místo spojováno s Rakouskem-Uherskem, tedy státem, odkud d'Este pocházel.	(6.1.1.a)
Mluvčí umístí osobu (Davida Výborného) do znakovacího prostoru a o této osobě mluví s odkazem ruky ve tvaru D na jeho místo ve znakovacím prostoru: vypršela mu smlouva v jednom klubu, nastoupí do klubu, kde již působil...	(6.1.1.b)

V ČJ se pro vyjádření souvislostí k řečenému vracíme např. zájmenem *ten*. (např. *Byl jeden dům. Ten dům měl zelená okna*). V ČZJ by se použil právě deiktický tvar ruky D. Také Pizzuto (2007) se přiklání k tomu, že tvar ruky D má v italském znakovém jazyce funkci anaforickou.⁹¹

6.1.2 Orientační body výčtové

K anaforické deixi dochází i při simultánní konstrukci, kdy se užívá nedominantní ruky pro výčet a následně se dominantní rukou (ve tvaru ruky D) odkazuje směrem k prstům nedominantní ruky. Liddell (2003) pro tento typ simultánní konstrukce v ASL užívá termín **list buoys**⁹² (pro překlad do češtiny byl zvolen termín **výčtové orientační body**). Jedná se o typ simultánní konstrukce, kdy nedominantní ruka drží číslovku 1–5 (enumerace), zatímco druhá ruka dále artikuluje další znaky (Liddell, 2003, s. 223) (viz příklad č. 6.1.2.d) nebo tvarem ruky D k tomuto výčtu odkazuje. Tyto orientační body napomáhají mluvčímu i adresátovi rozdělit informace a přehledně se k nim ve výpovědi vracet. Každý orientační bod představuje určitou entitu. Číslovka „3“ (tvar ruky V doplněný o natažený palec) může symbolizovat 3 studenty, kteří byli ve stejnou dobu nemocní, přičemž odkaz na ukazováček (prostřední prst) může znamenat, že tento druhý žák se vrátil do školy jako první, aniž by mluvčí musel lexikálně vyjadřovat, který žák to byl – pouze dominantní rukou tvarem ruky D

91 Příklady z italského znakového jazyka a další informace viz Pizzuto (2007). Článek, přeložený H. Andrejskovou, je k dispozici u autorky této bakalářské práce.

92 Více o výčtových orientačních bodech v ASL Liddell (2003, s. 223–260) nebo obecně o orientačních bodech v ASL, norském a švédském znakovém jazyce Vermeerbergen, et al. (2007, s. 187–235). O anaforických orientačních bodech viz kapitola 6.1.

ukáže na ukazováček nedominantní ruky (viz obdobný příklad č. 6.1.2.c). Jak už bylo výše uvedeno, každý prst nedominantní ruky znázorňuje jednu skutečnost, ke které se v promluvě odkazuje. Takto tedy lze podle Liddella odkázat na maximálně pět skutečností (Liddell, 2003, s. 223). Pokud nedominantní ruka drží např. číslovku „3“, můžeme k těmto skutečnostem odkazovat (viz výše) nebo je propojovat vzájemnými vztahy. (Např. *První dva kamarádi si spolu šli hrát, třetí odešel domů*. Tato věta může být v ČZJ artikulována pouze dominantní rukou, zatímco nedominantní ruka po celou dobu výpovědi drží číslovku 3. Obě ruce jsou ve vzájemném významovém vztahu.).

Stejně jako v jiných jazycích neodkazujeme ani v promluvě v ČZJ pouze na jednu konkrétní věc, ale můžeme se vrátit i například ke dvěma, třem a více informacím z výčtu.

Příklad 4

ČJ	ČZJ
V soutěži uspěli Novák, Starý, Ošklivý a Krásná. Těmto žákům ředitel udělí pochvalu.	(6.1.2.a)

V tom případě drží pasivní ruka číslovku značící výčet informací a aktivní ruka na všechny odkáže (simultánně s přimhouřenými očima a tvarem aktivní ruky D), krátce setrvá a dále pokračuje s doplněním výpovědi (viz příklad 4).

Odkazem rukou D na konkrétní bod výčtu s přimhouřením očí je možné i v českém znakovém jazyce vyjádřit vytčení z celku (viz příklad 6.1.2.b).

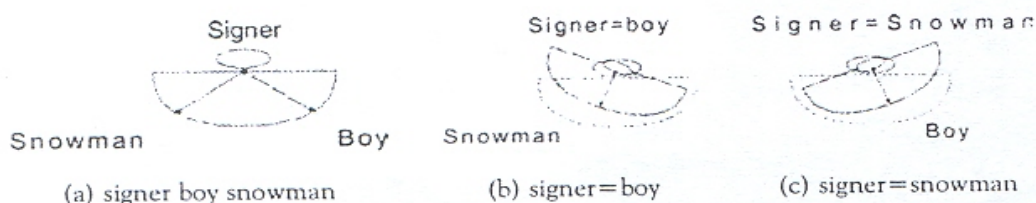
Příklad 5

ČJ	ČZJ
V soutěži uspěli Novák, Starý, Ošklivý a Krásná. Z těchto žáků byl Starý nejmladším účastníkem soutěže.	(6.1.2.b)
Mluvčí artikuluje na prstech nedominantní ruky výčet tří stupňů řádu, který se uděluje. Nedominantní ruka při výpovědi zůstává ve stejném tvaru, zatímco dominantní ruka jednotlivé body komentuje (z jakého jsou materiálu a za kolik let se udělují).	(6.1.2.c)
Moderátor na nedominantní ruce artikuluje výčet tří doporučení organizace OECD.	(6.1.2.d)

Příklady dokládají, že orientační body výčtové jsou typem simultánní konstrukce, která se podílí na vnitrojazykové deixi.

6.2 Nulová reference

Ve znakových jazycích se ve vyprávěních využívá střídání rolí (role shift, referential shift), které je charakterizováno například změnou⁹³ pohybu trupu mluvčího, jenž na sebe převezme roli jiné osoby, za kterou mluví a kterou spojuje s určitou částí prostoru vymezeného právě této osobě (obr. 16). Motejzíkova (2007, s. 22) uvádí, že „*dochází k přesunu rolí od vypravěče k jednající osobě nebo od jedné postavy k další postavě (děj je dále vyprávěn z perspektivy této osoby)*“. Podle Kibrika a Prozorovové (Kibrik, Prozorova, 2007, s. 44) se jedná o tzv. **nulovou referenci** (Zero-reference). Tento výraz zvolili podle mého názoru proto, že pro odkazování mezi dvěma referenty nemusí mluvčí odlišit dva body v prostoru manuálně, ale naopak je může odlišit nemanuálně pohybem trupu, hlavy a změnou výrazu v obličeji. Pokud se otočí například doprava s pohledem očí vzhůru, vždy bude mluvit za dítě. Pokud bude mluvčí mluvit směrem doleva a bude se dívat směrem dolů, vždy bude mluvit za maminku. Střídání rolí⁹⁴ ve znakových jazycích se podobá principu přímé řeči v jazycích mluvených (Meir, Sandler, 2008, s. 71). Při dodržování střídání rolí (zvláště rodilými mluvčími) nedojde na straně adresáta při vnímání dané informace k nejasnostem (Kibrik, Prozorova, 2007, s. 44).

Obr. 16: Schéma střídání rolí v ISL (Meir, Sandler, 2008, s. 70)

Mluvčí si na začátku vyprávění vymezi místo na levé straně znakovacího prostoru pro chlapce. Pokud bude mluvit chlapec, mluvčí přetáčí trup na levou stranu. V případě, že bude mluvčí přetáčet trup doprava, bude mluvit za sněhuláka, kterému pro toto vyprávění vymezi prostor vpravo.

Jistým způsobem odkazu ve znakovacím prostoru je vyjadřování protikladu ve výpovědi, kdy na jedné straně (s pootočením trupu) artikuluje výčet věcí, které jsou například výhodné (vpravo), a na druhé straně (vlevo) věci, které jsou nevýhodné. Podle mého názoru by se i tento typ konstrukce dal řadit mezi ty s nulovou referencí, protože mluvčí

93 Motejzíkova (2007, s. 22) uvádí, že přesun role může být výše uvedenou změnou pohybu těla (pootočením trupu), výrazem v obličeji nebo pohledem očí.

94 O střídání rolí více Engberg-Pedersenová (Engberg-Pedersen, 1993, od s. 103).

nemanuálně (pootočením trupu, využitím levé a pravé strany znakovacího prostoru před tělem) odděluje dvě části výpovědi / dva referenty, které následně propojuje, ale přímo k nim manuálně neodkazuje deiktickým tvarem ruky D. V případě, že se mluvčí vrací zpět k informaci, vrátí se k ní přesně tam, kde si ji na začátku umístil (na levou či pravou stranu znakovacího prostoru), a tento návrat by byl už právě referencí anaforickou. Tento způsob vyjadřování bychom našli jistě i v jiných znakových jazycích. Například v izraelském znakovém jazyce (stejně jako v ČZJ) se tento typ konstrukce využívá pro vyjádření porovnání či opaku mezi dvěma skutečnostmi (Meir, Sandler, 2008, s. 60).

Příklad 6

Popis videa	ČZJ
Mluvčí popisuje menšinu neslyšících (umístěnou vpravo ve znakovacím prostoru) a většinovou společnost slyšících (umístěnou vlevo ve znakovacím prostoru). Dále ve výpovědi odkazuje na pravou stranu znakovacího prostoru, pokud hovoří o institucích a organizacích neslyšících a o dalších skutečnostech, které jsou typické pro komunitu neslyšících.	(6.2.a)
Mluvčí popisuje na jedné straně znakovacího prostoru živou a neživou přírodu. Dále ve výpovědi odkazuje k místu na levé straně, kam si umístil do prostoru neživou přírodu. O neživé přírodě se již nezmiňuje, ale mluví o tom, co do ní řadíme na levé straně znakovacího prostoru. Stejně tak postupuje na pravé straně znakovacího prostoru v případě vyprávění o živé přírodě.	(6.2.b)

6.3 Katafora

Na základě vlastních pozorování se domnívám, že při kataforickém odkazování se ve výpovědích v českém znakovém jazyce užije tázacího výrazu (např. CO, KDE, ...) doplněného nemanuálním komponentem (zvednutým obočím značícím otázku), případně jiný výraz s podobnou platností. Dále by funkci kataforického prostředku ve výpovědi mohly plnit například výrazy VĚC, TO JE. Tento způsob odkazování by však vyžadoval samostatný výzkum.

6.4 Vztažné věty

V samostatné podkapitole uvádím vztažné věty. Podle Čermáka (2000) mezi deiktické prostředky v mluvených jazycích patří (viz s. 13 této práce). O jejich deiktické funkci se zmiňují i lingvisté popisující AUSLAN (Johnston, Schembri, 2007). Omezující⁹⁵ vztažné věty v něm blíže určují podstatné jméno, kterému přiřazují informaci, na jejímž základě je adresát schopen přiřadit referenta (Johnston, Schembri, 2007, s. 214). Ve znakovém jazyce je vztažná věta tvořena především nemanuálními prostředky – zvednutým obočím a mírným zakloněním trupu při produkci vztažné věty.

Naproti tomu neomezující⁹⁶ vztažné věty přidávají v AUSLANu o referentovi informaci, která je „navíc“, a od zbytku výpovědi jsou odděleny pauzami, nikoliv nemanuálními prostředky (Johnston, Schembri, 2007, s. 214).

Vztažné věty v ČZJ jsou podle mého názoru prostředkem anaforického odkazování, z vlastních pozorování si ale nemyslím, že by se při produkci v ČZJ rozlišovaly neomezující vztažné věty od omezujících, jako je tomu v AUSLANu. Této oblasti by se jistě mohl věnovat samostatný výzkum, který by vedl neslyšící lingvista.

95 Př. *Herečka, která hrála hlavní roli ve filmu Lásky nebeská, je krásná žena.*

96 Př. *Moje maminka, která pracuje jako učitelka, je moc hodná.*

7 Typy prostoru ve znakových jazycích

Ve znakových jazycích je prostor místem pro artikulaci a vyjadřování gramatických vztahů. Prostor je tedy důležitý pro vyjadřování všech typů deixe. Tato kapitola pojednává o využití prostoru ve znakových jazycích a typech prostorů, které různí lingvisté vydělují. Literatura zabývající se prostorem v různých znakových jazycích se liší především použitou terminologií, která není sjednocena. Proto jsem se rozhodla popsat v této kapitole typy prostoru, porovnat termíny užívané ve vybraných lingvistických příručkách o znakových jazycích a vytvořit přehled těchto termínů užívaných v lingvistických popisech ČZJ.

7.1 Topografický a syntaktický prostor

Obecně lze ve znakových jazycích vydělit dva typy prostoru – topografický a syntaktický, jak je rozlišil například Liddell (1990).⁹⁷

Topografický prostor „znázorňuje reálné rozmístění objektů“ (Servusová, 2008, s. 49) v reálném nebo v „*imaginárním*“⁹⁸ prostoru (Nováková, Dingová et al., 2011). Mluvíci dle skutečnosti popisuje zařízení pokoje, umístění věcí, rozmísťuje osoby v místnosti, stanoviště na stadionu apod. a naznačuje vztahy mezi nimi. Jak uvádějí autoři Multimediální cvičebnice (Nováková, Dingová et al., 2011), „*předměty řeči jsou v topografickém prostoru lokalizovány přímo, referenčními indexy (obvykle tvarem ruky D)*“. V rámci topografického prostoru se používají klasifikátory, deiktické prostředky sdělující, kde je situován referent a jak se pohybuje / jak vypadá. Pro popis reálného prostoru skrze topografický prostor znakového jazyka je nutné zvolit perspektivu (je vymezeno níže, v kapitole 8), z níž bude prostor popisován.

Syntaktický prostor⁹⁹ není závislý na reálné skutečnosti, a jak uvádí Servusová (2008, s. 49), „*je součástí gramatických pravidel každého znakového jazyka*“. O tomto typu prostoru mluvíme např. při užívání osobních zájmen. Rozmístění jiných předmětů komunikace je při vyprávění v tomto typu prostoru libovolné. Jak uvádějí autoři Multimediální cvičebnice (Nováková, Dingová et al., 2011), syntaktický prostor „*je přímo výrazovým prostředkem českého znakového jazyka: utvářen je v jazyce a jazykem bez vztahu*

97 Pro podrobnější informace Liddell (podle Emmorey, Reilly, 1995, s. 19–41).

98 V prostoru, který neodráží reálný prostor, ale který mluvčí používá k zobrazení neexistujícího prostoru (např. popis budoucího bytu).

99 Jiní autoři uvádějí termín: gramatický, referenční, abstraktní (podle Johnston a Schembri, 2007).

k (mimokomunikačnímu) „reálu“. Syntaktický prostor je využíván například pro vyjádření času, mnohosti, vyjadřování argumentů sloves a syntaktických vztahů, podmínkových vět nebo střídání rolí (Nováková, Dingová et al., 2011).

Bergman (1997, in Macurová, 2001b, s. 97) píše, že „v obou typech prostoru má organizující úlohu vždycky „já“ produktora (a výlučně jeho hledisko, stanovisko, úhel pohledu) a jeho prostorová lokalizace. Lokalizace dalších subjektů je vůči tomuto východisku do jisté míry gramatikalizována“, obr. 4).

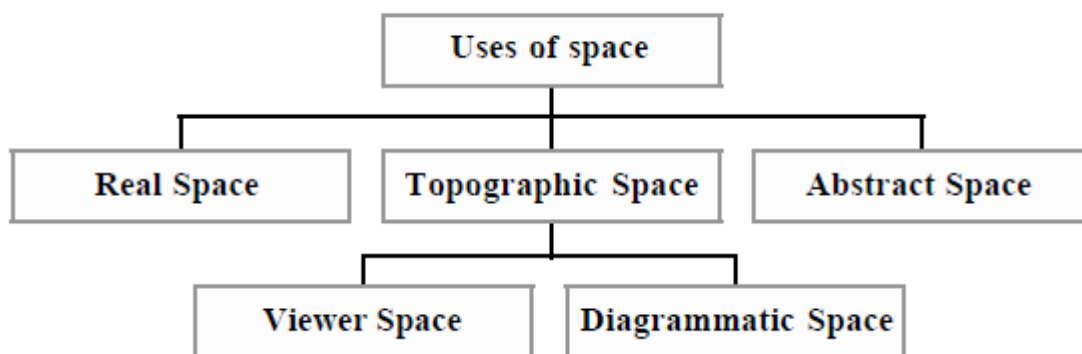
Slánská Bímová rozlišuje pro ČZJ tyto typy prostoru (zpracováno podle Slánské Bímové, 2008, s. 63):

- a) **reálný prostor** (mluvčí odkazuje přímo k přítomným objektům: ukáže na ně nebo naznačí směrem k nim pokývnutím hlavy),
- b) **relativní prostor** (mluvčí v prostoru před sebou „modeluje“, jak vypadá jiné místo: při popisu interiéru domu do prostoru naznačuje umístění objektů, které umísťuje „do plánku“ před sebou),
- c) **konvencionalizovaný prostor** (prostor daný konvenčně, nesouvisející s realitou, vymezený např. body ve znakovacím prostoru, o kterých se psalo v kapitole 5).

Už tímto dalším vymezením dochází k terminologickému nesouladu. Rozhodla jsem se představit na základě dostupné literatury některé užívané termíny související s prostorem v jiných národních znakových jazycích a na konci této kapitoly tyto pojmy utřídit podle významu i s ohledem na českou terminologii do přehledné tabulky (kapitola 7.5). V celé práci jsem se rozhodla používat pro prostor ČZJ termíny syntaktický, topografický, sdílený, schematický a scénický (vysvětleno níže).

7.2 Scénický a schematický prostor

Johnston a Schembri (2007, s. 165) dělí výše uvedené topografický prostor v souvislosti s klasifikačními znaky na schematický (diagrammatic space) a scénický (viewer space) prostor (obr. 17).

Obr. 17: Typy prostoru v AUSLANu (Johnston a Schembri, 2007, s. 166)

Diagrammatic space: autoři Multimediální cvičebnice (Nováková, Dingová et al., 2011) zvolili český termín **zobrazovací prostor**, pro tuto práci ale byl zvolen termín **schematický prostor**.

Johnston a Schembri (2007, s. 165) uvádějí, že Liddell používá v roce 2003 pro tento typ prostoru termín **depicting space**. Emmoreyová (Emmorey, 2002a, s. 92) píše o dřívějším termínu **token space**, užívaném Liddellem v roce 1994 .

- O tento typ prostoru se jedná v případě, kdy dochází ke schematickému popisu skutečného prostoru ve formě zmenšeného modelu či mapy konkrétního prostoru a vyjádření prostorových vztahů mezi objekty odpovídá rozmístění objektů ve skutečnosti. K tomu se nejčastěji používají klasifikační konstrukce, např. vyjádření, kde přesně stojí osoba u auta – např. zda je to u dveří řidiče, či stojí za autem (Johnston a Schembri, 2007, s. 165).
- Podle Emmoreyové (Emmorey, 2001, s. 154) je ve výpovědi použit schematický prostor, pokud je bod, ze kterého je popis realizován (**vantage point**¹⁰⁰), nepohyblivý.
- Prostor má povahu mapy nebo schématu popisovaného z ptáčích perspektivy (Emmorey a Falgier, 1999, s. 14).

¹⁰⁰Pro překlad do češtiny byl zvolen **bod úhlu pohledu – bod, ze kterého je popis realizován**. Vhodným překladem by bylo východisko, ale tento termín je již v české lingvistice obsazen v souvislosti s východiskem výpovědi.

- Je dokázáno, že při používání schematického prostoru se vyjadřování posouvá ve znakovacím prostoru níže, do jeho dolní poloviny. Emmoreyová a Falgierová (Emmorey, Falgier, 1999, s. 14) uvádějí, že se může realizovat popisem na vertikální¹⁰¹ ploše znakovacího prostoru. Schematický prostor je podle Emmoreyové a Falgierové (Emmorey, Falgier, 1999, s. 14) prostor typu 2D¹⁰², protože mluvčí popisuje, co vidí z jednoho pevného místa, a tedy mluvčí není tímto prostorem obklopen.
- Pokud mluvčí chce využít tento typ prostoru k popisu skutečnosti, nejčastěji to dělá **skrze perspektivu nazíranou**¹⁰³ (více v kapitole 8). Jak ukazují výsledky výzkumu Emmoreyové a Falgierové (Emmorey, Falgier, 1999), tento typ prostoru popisovaný skrze nazíranou perspektivu je mezi mluvčími ASL používán častěji než popis skrze perspektivu prožívanou (scénický prostor) (výzkum popsán níže v textu).

Viewer space: autoři Multimediální cvičebnice (Nováková, Dingová et al., 2011) zvolili český termín **zástupný prostor**, ale pro tuto práci byl zvolen termín **scénický prostor**.

Johnston a Schembri (2007, s. 165) uvádějí, že Liddell v roce 2003 (a dříve v r. 1994) používá pro tento typ prostoru termín **surrogate space**.

- O tento typ prostoru se jedná, pokud mluvčí využívá topografický prostor ke ztvárnění reálného prostoru bez schematizování. Všechny popisované situace nebo předměty komunikace jsou znázorněny v životní velikosti. Johnston a Schembri (2007, s. 166) uvádějí jako příklad popis užívání počítače. Mluvčí drží v pravé ruce myš, prsty píše na klávesnici a přitom něco sleduje na monitoru. Mluvčí popisuje manipulaci s reálným předmětem v reálném prostoru. Vyjádření v ČZJ, kdy mluvčí přesouvá hrneček z horní police do spodní, kopíruje v takovém případě reálnou aktivitu.
- Podle Emmoreyové (Emmorey, 2001, s. 154) je ve výpovědi použito uspořádání ve scénickém prostoru, pokud je popisovaná skutečnost pozorovatelná mluvčím, resp. z pohledu člověka, který se v právě popisované situaci/popisované místnosti nachází.
- Bod, ze kterého mluvčí popisuje prostor (jeho úhel pohledu), se může měnit a daným prostorem pohybovat. Je dokázáno, že při používání scénického prostoru se

¹⁰¹Popis ve vertikální rovině znakovacího prostoru byl v rámci mého výzkumu ze začátku patrný u jednoho respondenta.

¹⁰²Prostor 2D je typ prostoru, ve kterém mluvčí popisuje schematicky reálný prostor, všechny budovy jsou stejně velké, mluvčí je mimo tento prostor a ze svého místa na prostor nahlíží (Emmorey, Falgier, 1999).

¹⁰³Perspektiva nazíraná a prožívaná je vysvětlena v kapitole 8 této práce.

vyjadřování ve znakovacím prostoru posouvá znatelně výše, do úrovně očí mluvčího (Emmorey a Falgier, 1999, s. 14). Emmoreyová a Falgierová dále uvádějí, že tím, že se mluvčí s adresátem daným prostorem pohybují, je tento typ prostoru nahlížen jako 3D¹⁰⁴ prostor.

- Pokud mluvčí chce scénický prostor ztvárnit, používá k tomu prožívanou **perspektivu** (více v kapitole 8), tedy perspektivu, jako by sám prostorem procházel a byl jeho součástí.

Pokud mluvčí popisuje prostor z nazírané perspektivy, jedná se o vyjádření ve schematickém prostoru. Pokud je naopak použita perspektiva prožívaná, mluvčí k popisu používá scénický prostor (příklady v ČZJ viz kapitola 8.2).

Při sledování výpovědi ve znakovém jazyce, která je popisného rázu (popis rozmístění objektů v prostoru apod.) a při které není užito sdíleného prostoru, si musí adresát situaci představit z jiného úhlu pohledu, tj. otočit si ji o 180° (mental rotation) tak, aby byl schopen představit si objekty z pohledu mluvčího (Emmorey, 2001, s. 152). Emmoreyová, Klima a Hickok (1998, podle Emmorey, 2001, s. 152) zjistili, že adresát nemá s tímto přetočením informace o 180° do své perspektivy větší problémy a popis z pohledu mluvčího je ve znakovém jazyce častěji používaný než popis z pohledu adresáta (více v kapitole 8). Tato situace (nutnost otočit sdělení do své perspektivy) nemusí vůbec nastat v případě, kdy jsou mluvčí ASL i adresát přítomni v prostoru, který popisují.

7.3 Sdílený prostor

Johnston a Schembri (2007, s. 136) mluví o dalším typu prostoru, který obklopuje mluvčího a jeho adresáta, jako o **real space** nebo také **shared space**¹⁰⁵ (termíny používá i Emmoreyová v r. 2002a či Liddell) a velmi často se v něm využívají deiktické znaky k odkazu na konkrétní věci. Lingvistka LSFĐ proto pro prostor mezi mluvčím a adresátem používá termín **deiktický prostor** (Meurant, 2007). V této práci bude dále používán český termín **sdílený prostor**¹⁰⁶ (o tomto typu prostoru dále v kapitole 8.3), neboť se jedná o prostor

104 Prostor 3D je typ prostoru, ve kterém mluvčí popisuje prostor „okolo sebe“. Mluvčí je součástí prostoru, který popisuje, objekty jsou popsány ve skutečném měřítku (Emmorey, Falgier, 1999).

105 O něm také Emmorey K., Klima E., Hickok G. (1998).

106 Termín reálný prostor nebyl zvolen, protože v rámci práce je reálným prostorem myšleno prostředí (například město, obchodní centrum nebo místnost s knihovnou apod.). Sdílený prostor znakového jazyka je

sdílený mluvčím i adresátem, o prostor, který je v dané komunikační situaci obklopuje. **Jedná se o prostor, ve kterém se spojuje to, co ze svého úhlu pohledu popisuje mluvčí a co před sebou v reálném prostoru vidí adresát** (Emmorey, Tversky, 2002). Odkazování k účastníkům komunikace v rámci sdíleného prostoru není dáno gramatickými pravidly, ale je závislé na tom, kde se osoba v reálném prostoru nachází (Emmorey, Reilly, 1995, s. 2). K odkazování se využívají deiktické znaky a klasifikátory (viz kapitola 8.3). Mluvčí znakového jazyka má možnost vyjádřit se přímo, v závislosti na rozestavení předmětů komunikace, bez lexikálních výrazů. Jeho jazyk mu to umožňuje. Liddell (podle Emmorey, Reilly, 1995, s. 19) uvádí, že jazykem (artikulátorem mluveného jazyka), nemůžeme ukázat na nějakou věc přímo, prostřednictvím rukou (největším a nejviditelnějším artikulátorem znakového jazyka) však ano - je to rychlejší a ekonomičtější ukázat na danou věc či osobu, o které mluvíme než dlouze popisovat její umístění. Z tohoto pohledu by se ostenze ve znakových jazycích měla spíše řadit do vnějšazykové deixe (ne jako bývá vyčleňována v jazycích mluvených, viz kapitola 4.1.2).

7.4 Fenomén small space a live space

Nováková a Tikovská (2008) v souvislosti s typy prostoru zmiňují dva termíny: live space a small space¹⁰⁷. Myslím, že je vhodné je zmínit na tomto místě, ačkoliv by se více hodily do kapitoly 8. Live space zobrazuje děje a události ve skutečné velikosti, naopak small space zobrazuje děje a události ve formě zmenšené do znakovacího prostoru¹⁰⁸. Podle tohoto vymezení by se dalo uvažovat, že tyto pojmy jsou ekvivalentní k výše uvedeným termínům, tedy že live space je ekvivalentem scénického prostoru uchopeného skrze prožívanou perspektivu, zatímco termín small space je ekvivalentem schematického prostoru uchopeného nazíranou perspektivou.

Podle mého názoru jsou live space a small space zobrazení resp. perspektivy, které využívají scénický a schematický prostor, ale nejsou určeny k popisu prostoru nebo scény

tak lepší termín pro odlišení skutečnosti, že v rámci něj se užívají jazykové prostředky a strategie k popisu či odkázání na dané objekty.

107 Tyto anglické termíny jsou i v lingvistice českého znakového jazyka stále užívány. Autoři Multimediální cvičebnice (Nováková, Dingová et al., 2011) používají pro live space obecný termín i pro mluvené jazyky „pohled „zvnitř“, tj. perspektiva přímého účastníka popisované scény nebo události.“ Pro small space autoři užívají „pohled „zvenčí“, tj. pozorovatele, který není součástí popisované scény nebo události.“

108 Znak pro termín LIVE SPACE a SMALL SPACE v sobě v jednoduše vyjadřuje informaci, jaký je jejich význam (viz videopříloha č. 7.4.b). LIVE SPACE nám podává informace o věcech, které jsou v životní velikosti, při výpovědích touto formou je mluvčí součástí děje, je jím „vtažen“ do děje. SMALL SPACE nám naopak dává informaci o věcech popisovaných s odstupem, ve zmenšeném měřítku.

(jako prožívaná a nazíraná perspektiva), ale **k popisu situací nebo dějů**. Tímto jsou tyto perspektivy využívány především při vyprávěních, kdy je při live space mluvčí tím, „kdo zrovna kope do míče při fotbale, tím, od jehož hlavy se odráží míč“. Při small space je mluvčí vypravěčem mimo děj, klasifikátorem podává informaci o tom, že fotbalista běžel chytit míč, ale ten se od něj odrazil (viz videopříloha č. 7.4.a). Vyprávění jsou tímto jazykovým prvkem ozvláštněny. Rodilí mluvčí ve svých vyprávěních často používají oba typy vyjádření a přecházejí mezi nimi nevědomě. Podle mých sledování k těmto přechodům v rámci textu dochází častěji (mluvčí střídá během vyprávění perspektivu small space a live space) než je tomu při popisu prostoru perspektivou nazíranou nebo prožívanou (Zde mluvčí na začátku promluvy buď zvolí jednu perspektivu, kterou udrží po celou dobu popisu nebo ji v průběhu výpovědi změni na jinou¹⁰⁹. Častější přepínání jsme ve svých pozorováních nezaznamenala.).

Příklad 7

ČJ	ČZJ
Fotbalista který běží pro míč (small space), ale ten se od něj odrazí (live space).	(7.4.a)
Jednotlivé výrazy v ČZJ pro SMALL SPACE, LIVE SPACE.	(7.4.b)

¹⁰⁹ Častější přepínání jsem ve svých pozorováních nezaznamenala (při sledování nahrávek z výzkumu v kapitole 8.2).

7.5 Shrnutí kapitoly

Jednotlivé termíny v angličtině se překrývají¹¹⁰ a autoři zahraničních studií nejsou jednotní. Také proto je velmi těžké zvolit vhodný termín pro překlad do češtiny. V tabulce 1 jsou uvedeny pojmy používané pro schematický a scénický prostor (příklady autorů, kteří termíny užívají, jsou uvedeny v závorce).

Schematický prostor	Scénický prostor
Diagrammatic space (Emmorey, 2002a; Johnston, Schembri, 2007)	Viewer space (Emmorey, 2002a; Johnston, Schembri, 2007)
Depicting space (Liddell, 2003)	Surrogate space (Liddell, 1994, 2003)
Token space (Liddell, 1994)	Real-word space ¹¹¹ (Schick, 1990)
Model space (Schick, 1990)	

Tab. 1: Srovnání pojmenování scénického a schematického prostoru v zahraniční literatuře

V tabulce 2 je uvedena terminologie užívaná v souvislosti se základními typy prostorů ve znakových jazycích.

Bímová (pro ČZJ)	Liddell (pro ASL)	Johnston a Schembri (pro AUSLAN)
Reálný prostor	Reálný/sdílený prostor	Reálný/sdílený prostor
Relativní prostor	Topografický prostor	Topografický prostor
Konvencionalizovaný prostor	Syntaktický prostor	Abstraktní prostor

Tab. 2: Srovnání terminologie užívané pro typy prostorů ve znakových jazycích

Pro sdílený prostor se používají také termíny reálný prostor (real space) (Bímová, 2008; Johnston, Schembri, 2007; Liddell 2003), shared space (Emmorey, 2002a) nebo deiktický prostor (Meurant, 2007).

Pro prostor v českém znakovém jazyce jsem se rozhodla používat v celé práci tyto termíny: sdílený, syntaktický a topografický prostor (topografický prostor může být schematický nebo scénický).

¹¹⁰ Nejčastěji je název odvozen od typu prostředků, které autor považuje za ty „jiné“, odlišující jeden typ prostoru od druhého, a tedy pro daný prostor charakteristické. Např. více o „surrogates“ (Liddell, 2003, s. 141–222).

¹¹¹ Domnívám se, že tento termín je nejvíce problematický, protože v angličtině je shodný s termínem pro sdílený prostor, který je např. u Emmorey (2002a, s. 93) vydělen zvlášť.

8 Výběr perspektivy při popisování prostoru

Z definice pragmatiky podle Čermáka (1997, s. 92), který uvádí, že se jedná „o oblast lingvistiky studující jazyk z hlediska jazykového úzu a rozhodování, která při jeho užití musí uživatel dělat, zvl. z hlediska žádoucího účinku užitého jazyka v sociální interakci účastníků komunikace“, vyplývá, že do oblasti zájmu pragmalinguistiky bude spadat i deixe a výběr perspektivy při popisování prostoru. Díky nim může mluvčí uchopovat reálný prostor a odkazovat na objekty rozmístěné v prostoru. K tomu, zda určitý typ prostoru mluvčího znakového jazyka při výběru určitého typu perspektivy ovlivňuje je uvedeno v samostatné kapitole 8.1 a 8.2.

Perspektiva (nebo také hledisko, úhel pohledu) je podle ESČ (2002, s. 278) v souvislosti s naratologií¹¹² kategorií, kdy „vypravěč může nahlížet na události a postavy příběhu zvnějšku, objektivně, s nadhledem, nebo z pozice účastníka událostí, subjektivně, emocionálně.“ Obecněji lze říct, že pokud chce mluvčí popisovat jakýkoliv prostor, musí ho uchopit a popsat skrze perspektivu. Nováková a Dingová (2011) uvádějí, že ve výpovědích ve znakovém jazyce „se často střídá úhel pohledu, kterým mluvčí nahlíží na to, o čem se vyjadřuje – dochází ke změně/střídání jeho perspektivy.“

Výběr perspektivy při popisování prostoru¹¹³ a prostorová deixe (při popisu ve sdíleném prostoru viz níže) spolu v určité míře souvisejí. Pokud chce mluvčí popisovat nějaký reálný prostor, musí si vybrat, z jakého úhlu pohledu se na tento prostor bude dívat. Co je pro jednoho nalevo, je pro druhého napravo. Mluvčí má možnost popisovat věci v místnosti ze své perspektivy, když například řekne: *podej mi tu knihu vpravo* nebo v jiném případě *podej jí tu židli blíže ke mně*. Nebo může naopak akceptovat úhel pohledu adresáta a říct: *podej mi tu tužku, co máš u pravé ruky* nebo *podej mi knihu, co je blíže k tobě*. V případě, že chce mluvčí zvolit neutrálnější vyjádření, může prostor okolo sebe popisovat v závislosti na umístění jiných předmětů, které nazýváme **landmarks** (pro překlad do českého jazyka bude v této práci použit termín **orientační body v prostoru**) (Emmorey, Tversky, 2002, s. 4). Příkladem by mohla být věta: *Podej mi tu knihu vedle lampy* (lampa bude orientačním bodem a není třeba říkat, kde přesně se lampa nachází). O různých způsobech vyjádření blíže pojednává samostatná kapitola 8.3.

112 „Disciplína zabývající se výstavbou vyprávění, tj. teorií a analýzou narativních struktur“ (ESČ, 2002, s. 278).

113 Při popisu dějů a situací se používá perspektiva small space a live space (viz kapitola 7.4).

V komunikaci osob znázorněných na obr. 18 bude mluvčí (já) odkazovat na modrý penál jako na *tento* penál, *můj* penál nebo penál *tady* u mě. Na růžový penál ale bude odkazovat jako na *tamtén* penál, *tvůj* penál nebo na penál *tam* u tebe. Slánská Bímová (2008, s. 16) k podobnému příkladu píše, že „*při výměně rolí partner popisuje situaci týmiž slovy, ale „já“, „toto“, „moje“, „tady“ atd. je vedeno z jeho úhlu pohledu*“, a jedná se tak o jiné věci. Právě tyto deiktické výrazy, shifters, realizují deixi (uvedeno výše).

Obr. 18: Výběr perspektivy

Při popisu prostoru mluvčí znakového jazyka používají deiktické znaky (viz kapitola 4.1.2 a 4.3), které v některých případech odkazují ke konkrétnímu umístění referentů v tomto skutečném prostoru.

Karen Emmoreyová a Brenda Falgierová se svém článku *Talking about space with space: Describing Environments in ASL* (Emmorey, Falgier, 1999, s. 3–26) uvádějí, že při popisu prostoru si musí mluvčí zvolit určitou perspektivu, kterou bude popisovat to, co vidí. Používají dva pojmy – *route perspective* a *survey perspective*, které převzaly od Holly Taylorové a Barbary Tverskyové (Taylor, Tversky, 1996) (zmíněno již v kapitole 7 o prostorech).

O **prožívanou perspektivu**¹¹⁴ se jedná v případě, že mluvčí bude popisovat cestu, když např. prochází bytem, přičemž se tímto prostorem bude opravdu pohybovat (bude

¹¹⁴ Po konzultaci s vedoucí práce jsem se rozhodla používat pro *route perspective* český termín **perspektiva prožívaná**, protože adresát je v podstatě pozván na průchod daným prostorem spolu s mluvčím.

účastníkem popisované scény).¹¹⁵ Mluví je při popisu tedy součástí daného prostoru.¹¹⁶ Jazykové prostředky, které k tomu využije, budou například zájmena označující adresáta (*you/ty/Vy*), slovesa (*potkat, vidět, ...*) a slovní spojení (*nyní se nacházíme, přede mnou vidím, po pravé ruce míjíme*) apod. (Emmorey, Falgier, 1999, s. 3). V českých textech¹¹⁷ se objevovala slovesa dynamická, resp. slovesa pohybu (*jít, jet, chodit, procházet, letět, ...*). Orientační body v prostoru, o kterých se mluví, mohou být popisovány i z pohledu diváka¹¹⁸ (proto výrazy *you/ty/Vy*) a jsou užívány výrazy o směru *vpravo/vlevo*¹¹⁹ apod. (*před vámi, vpravo od vás vidíte*) (Emmorey, Falgier, 1999, s. 3). V případě mluvčích znakového jazyka k tomu navíc budou popisované předměty znázorňovány větší, než by tomu bylo při popisu nazíranou perspektivou.

Druhý typ perspektivy je **nazíraná perspektiva**,¹²⁰ kdy je prostor popisován z paččí perspektivy, shora a mluvčí popisuje tento reálný prostor s určitým odstupem, jakoby zvenčí.¹²¹ Jednotlivé orientační body v prostoru jsou popsány ve vztahu k jiným bodům, jedná se o zmenšený model reálného prostoru, jsou použity směrové výrazy *severně/jižně* atd., dále se používají vazby jako *There is/are*; slovesa *být* a *mít* nebo slovesa stavová.¹²²

115 Například: Když projdete chodbou, uvidíte vpravo vchod do prostorného obývacího pokoje, ze kterého můžete projít dveřmi přímo do kuchyně. Z chodby je možné jít druhými dveřmi vlevo do koupelny, kde je sprchový kout...

116 V této práci je použit termín prostor ve dvou významech: reálný prostor (tedy prostředí) a prostor užívaný znakovým jazykem pro gramatické účely.

117 Texty nasbírané pro praktickou část této práce (viz kapitola 8.1).

118 I adresát se totiž může při použití prožívané perspektivy stát středobodem popisované situace, uvnitř níž se nachází, pak se vše vztahuje k němu.

119 Pouze při užití ve výpovědích: *vpravo ode mě se nachází ..., po mé pravici je ...*, nikoliv při popisu *v levém dolním rohu obrázku je obchod* (tato strategie popisu se objevila u respondentů, kteří si zapamatovali mapu jako obrázek a při popisu nepoužívali prožívanou perspektivu).

120 Po konzultaci s vedoucí práce jsem se rozhodla používat pro survey perspective český termín **perspektiva nazíraná**.

121 Například: Chodba je spojovacím článkem mezi koupelnou a pokojem. Z obývacího pokoje je přístup do kuchyně, situované na severní stranu...

122 Pernissová (podle Vermeerbergen et al., 2007, s. 32) nazývá tyto dvě perspektivy **character** a **observe**. Character perspective je shodná s prožívanou perspektivou, observe perspective je shodná s nazíranou perspektivou. Pernissová uvažuje o dalším rozlišení těchto perspektiv podle rovin (medicínské termíny), kterými se dá prostor, který mluvčí využívá, rozdělit. U prožívané perspektivy se podle Pernissové jedná o pohyb na ose sagitální (osa předozadní neboli šípová - prostor obklopující mluvčího znakového jazyka před ním i za ním), u nazírané perspektivy se podle Pernissové (podle Vermeerbergen et al., 2007, s. 33) jedná o pohyb na ose laterální (boční). Nedomnívám se, že zvolení medicínských rovin pro pojmenování částí znakovacího prostoru je vhodné. Medicínské roviny totiž slouží k popisu rovin v těle (co je směrem do těla a od těla) a tedy bez ohledu na prostor **před** tělem a **za** tělem (osobní konzultace s biomedicínským technikem). Po konzultaci by bylo možné použít pojem frontální rovina pro prostor užívaný před tělem při popisu nazíranou perspektivou (i tento pojem však není zcela přesný). Pernissová zřejmě chtěla vystihnout skutečnost, že sagitální osa může být i za tělem mluvčího, tedy mluvčí může být součástí prostoru, který ho obklopuje (prožívaná perspektiva), přičemž toto se neděje při popisu nazíranou perspektivou. Přesto dávám přednost rozlišení typu perspektivy podle bodu, ze kterého je popis realizován (zda se tento bod pohybuje, nebo je statický).

Emmoreyová s Falgierovou (Emmorey, Falgier, 1999) si položily otázku, zda mluvčí ASL využívají k popisu dvou vybraných typů prostorů stejné prostředky jako mluvčí angličtiny a zda odlišná modalita jazyků nemá za následek i odlišný výběr perspektivy (Emmorey, Falgier, 1999, s. 4).

Emmoreyová s Falgierovou připravily výzkum, ve kterém předložily respondentům mapu města (rozsáhlé krajiny) a mapu obchodního centra (obr. 20, českým slyšícím i neslyšícím respondentům byly předloženy stejné mapy, viz příloha 2). Vycházely přitom z dřívějšího výzkumu Taylorové a Tverskyové (Taylor, Tversky, 1996), týkajícího se mluvčích angličtiny, a jejich výsledky porovnaly s mluvčími ASL. Rozhodla jsem se pro podobný výzkum se slyšícími osobami, jejichž mateřským jazykem je čeština, a s neslyšícími osobami, jejichž mateřským jazykem je český znakový jazyk. Výsledky výzkumu, použité metody a porovnání s výsledky z roku 1999 (Emmorey a Falgier) ve skupině mluvčích ASL a s výsledky z roku 1996 (Taylor a Tversky) ve skupině mluvčích AJ jsou popsány v kapitole 8.2 a v závěru této bakalářské práce.

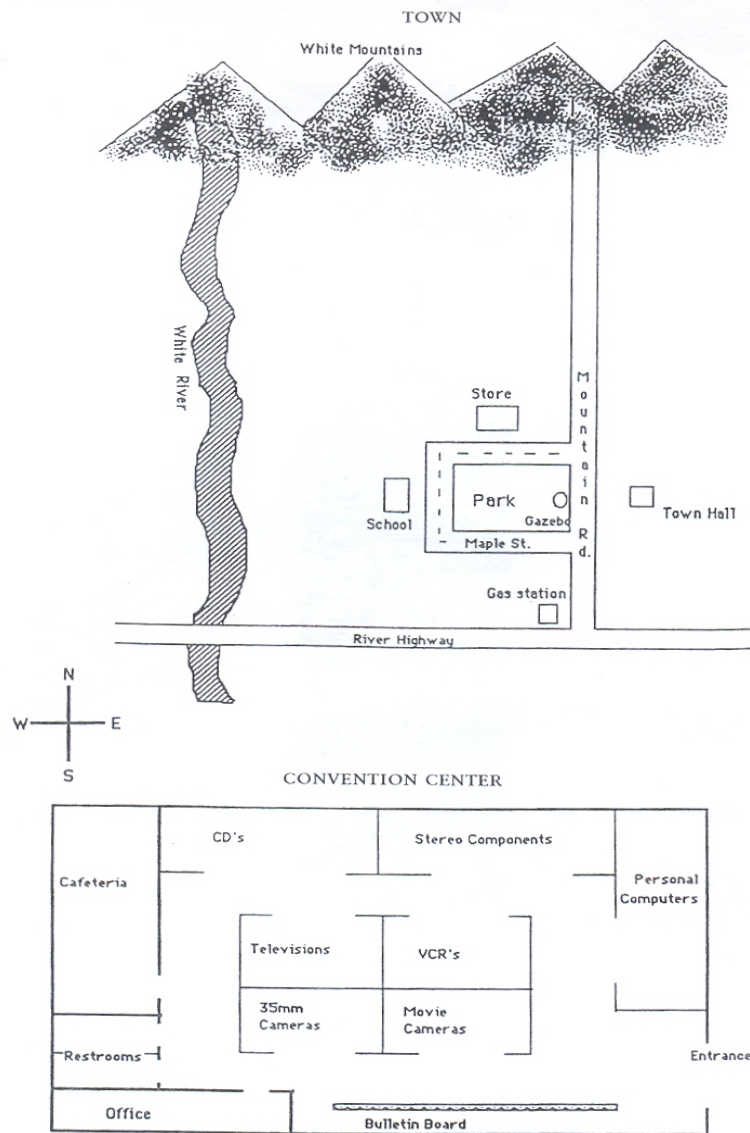

FIGURE 1. Maps of the Town (top) and the Convention Center (bottom). Reprinted by permission of the publisher, from "Spatial mental models derived from survey and route descriptions," by Holly Taylor and Barbara Tversky (Journal of Memory and Languages, 1992) 31: 261-92.

Obr. 19: Mapa města a obchodního domu, která byla použita v roce 1996 a 1999 (Emmorey, Falgier, 1999, s. 5)

8.1 Použité metody a výsledky výzkumu Tverskyové a Taylorové (1996) a výzkumu Emmoreyové a Falgierové (1999)

Tverskyová a Taylorová v roce 1996 předložily respondentům mapy (obr. 19) a ti si je měli zapamatovat a následně popsat (v angličtině), co viděli (Emmorey, Falgier, 1999, s. 4). Z výsledků tohoto výzkumu vyplynulo, že anglický mluvčí při popisu města použije častěji nazíranou perspektivu,¹²³ ale při popisu obchodního centra použije perspektivu prožívanou¹²⁴ (Emmorey, Falgier, s. 4).

Autorky výsledek výběru perspektivy komentují tím, že velmi záleží na charakteru reálného prostoru. Pokud je reálný prostor rozdělen na jednoduché cesty a orientační body v prostoru jsou přibližně stejné velikosti, mluvčí většinou zvolí perspektivu prožívanou (Emmorey, Falgier, 1999, s. 6). Emmoreyová a Falgierová v roce 1999 chtěly zjistit, zda se mluvčí ASL rozhodnou pro stejnou perspektivu jako slyšící respondenti. Pro lepší srovnání výsledků použily k výzkumu stejné obrázky jako Tverskyová a Taylorová v roce 1996.

Respondentů bylo celkem 40 (průměrný věk 25 let, neslyšící rodiče mělo 27 respondentů, 13 osob se naučilo znakový jazyk po 7. roce života). Polovině osob byla předložena mapa města, druhé polovině mapa obchodního centra. V instrukcích v ASL (instruktorem byl neslyšící rodilý mluvčí) bylo řečeno, že mají čas na to si obrázek prohlédnout, dokud si jej nezapamatují. Následně měli popsat obrázek do kamery tak, aby někdo další, kdo obrázek nezná a bude se na záznam dívat, si dokázal představit daný prostor a určit všechny důležité orientační body (Emmorey, Falgier, 1999, s. 6).

Výběr perspektivy

U každé nahrávky bylo dvěma neslyšícími konzultanty určeno, zda se jedná o perspektivu nazíranou, prožívanou, nebo o jejich kombinaci. Tito konzultanti se shodli v 88 % na tom, k jakému typu perspektivy natočený záznam přiřadit (u výzkumu Tverskyové a Taylorové to byla 83% shoda mezi konzultanty) (Emmorey, Falgier, 1999, s. 7).

123 Například: Severně od města jsou White Mountains a západně od města je White River, která teče na jih z White Mountains. Hlavní silnice se táhne od západu k východu a kříží se s White River (Emmorey, Falgier, 1999, s. 4).

124 Například: Vstoupíte jihovýchodním rohem budovy. Až budete uvnitř, otočte se doprava. Po Vaší pravé ruce uvidíte místnost s názvem Osobní počítače. Pokračujte rovně, než budete přinuceni zatočit doleva. Místnost Stereo Computers bude před vámi, jakmile se otočíte doleva (Emmorey, Falgier, 1999, s. 4).

Výsledky Emmoreyové a Falgierové ukázaly, že mluvčí ASL použili při popisu obchodního centra častěji perspektivu nazíranou, na rozdíl od nich mluvčí angličtiny použili častěji perspektivu prožívanou. Při popisu města se výsledky tolik nelišily: slyšící i neslyšící respondenti preferovali při popisu města nazíranou perspektivu (Emmorey, Falgier, 1999, s. 7).

Z obou výsledků je patrné, že mluvčí ASL dávají přednost perspektivě nazírané (srov. výsledky u mluvčích ČZJ v kapitole 8.2). Jak Emmoreyová a Falgierová uvádějí (Emmorey, Falgier, 1999, s. 7), je to možná proto, že znakovací prostor před tělem mluvčího automaticky umožňuje, aby se v něm zobrazovalo jako v mapě. Na horizontální ploše znakovacího prostoru si mluvčí znakového jazyka umístí orientační body v prostoru způsobem, který je izomorfní k umístění na skutečné mapě. Podle Emmoreyové a Falgierové (Emmorey, Falgier, 1999, s. 7) mohl typ zadaného úkolu navést neslyšící k tomu, aby využili perspektivu nazíranou. To, že si mapu měli zapamatovat a následně vybavit a přeznakovat, možná souvisí s tím, že zvolili nejjednodušší možnost, a to popis shora.

Jak ale uvádějí autorky dále, i neslyšící použijí při popisu perspektivu prožívanou nebo kombinaci obou typů perspektiv. Jedná se především o popisy reálného prostoru, které mluvčí dobře zná (domov nebo škola). Pilotní studie se účastnilo celkem 13 mluvčích ASL: 8 mluvčích ASL mělo popsat svůj dům a 5 mluvčích mělo popsat koleje na Gallaudetově univerzitě. Pouze jeden z těchto 13 respondentů použil k popisu nazíranou perspektivu (Emmorey, Falgier, 1999, s. 7). Pro srovnání s těmito výsledky jsem požádala 12 neslyšících respondentů (mluvčích ČZJ), kteří se účastnili mého výzkumu (kapitola 8.3), aby popsali, jak vypadá jejich dům či byt¹²⁵. Výsledky z této části výzkumu jsou uvedeny v závěru této práce.

Porovnání slovní zásoby při popisu (ASL vs. AJ)

Výsledky jsou ovlivněny konzultanty, kteří hodnotili, zda respondent použil perspektivu prožívanou, nebo nazíranou. Je zřejmé, že konzultanti byli ovlivněni především použitým typem slov a těmi se Emmoreyová a Falgierová (Emmorey, Falgier, 1999) zabývaly také (především pak slovesy pohybu – motion verbs (*jít, jet, ...*) a prostorovými výrazy (*vpravo, vlevo, ...*). Ačkoliv mluvčí ASL především používali klasifikátorové konstrukce, občas se u nich objevily lexikální výrazy, které byly porovnávány s jejich protějšky u slyšících respondentů (Emmorey, Falgier, 1999, s. 8).

125 Příklady popisu dvou bytů prožívanou perspektivou jsou na videopříloze č. 8.1.a (respondent č. 15) a č. 8.1.b (respondent č. 19)

Taylorová a Tverskyová zjistily, že slovní zásoba u slyšících respondentů obsahuje při popisu prožívanou perspektivou slovesa pohybu (motion verbs – *jít, plout, jet*) a termíny související s orientačními body v prostoru ve vztahu k pozorovateli (*vpravo, vlevo*), zatímco při popisu nazíranou perspektivou se v anglickém popisu objevovala slovesa „statická“ (existenční slovesa) a slova, která vystihovala orientační body v prostoru s ohledem na reálný prostor (*na severu, na jihu, ...*) (Emmorey, Falgier, 1999, s. 8).

ASL vyjadřuje pohyb klasifikátorovými predikáty (např. WALK) i jednotlivými lexémy (např. DRIVE, PASS, CROSS) (Emmorey, Falgier, 1999, s. 8). Výskyt těchto dvou typů výrazů se objevil v obou typech perspektiv, ale v prožívané jich bylo výrazně více (Emmorey, Falgier, 1999, s. 9). Často užívané výrazy při popisu města (prožívaná perspektiva): VEHICLE-MOVE (klasifikátorová konstrukce pro dopravní prostředek), CROSS (ve větě křížit se s řekou), TURN LEFT/RIGHT (Emmorey, Falgier, 1999, s. 9).

Emmoreyová a Falgierová si také všimly, že mluvčí začali při popisu obchodního domu (bez ohledu na typ perspektivy) výrazem ENTER. Klasifikátorový predikát WALK byl při popisu obchodního centra několikrát použit v kombinované¹²⁶ nebo prožívané perspektivě (Emmorey, Falgier, 1999, s. 9).

Mluvčí ASL při prožívané perspektivě velmi často užívali výrazů LEFT/RIGHT. Tyto výrazy slouží k popisu objektů na jedné nebo druhé straně z konkrétního bodu, ze kterého je popis uskutečňován, resp. kde je umístěn mluvčí či adresát (Emmorey, Falgier, 1999, s. 9).¹²⁷ Výraz LEFT je neobvyklý v tom, že je artikulován už i v citátové podobě levou rukou (Emmorey, Falgier, 1999, s. 9).

Užití výrazů NORTH, SOUTH, EAST, WEST nepoužívali mluvčí ASL tak často jako mluvčí angličtiny. Emmoreyová a Falgierová (Emmorey, Falgier, 1999, s. 11) se domnívají, že je to proto, že při popisu ve znakovacím prostoru dochází k artikulaci v horizontální rovině (floor effect), a těchto výrazů tedy tolik není potřeba.

Závěrem autorky (Emmorey, Falgier, 1999, s. 12) dodávají, že lexikální vyjadřování prostorových vztahů je u obou skupin podobné, ale mluvčí ASL mohou prostorový vztah více specifikovat tím, že ho umístí ve znakovacím prostoru, mohou rozmístění věcí „vykreslit“ do prostoru. Jejich vyjádření jsou tedy přesnější než od mluvčích AJ.

126 Pokud mluvčí začne popisovat reálný prostor nazíranou perspektivou a poté přejde k popisu prožívanou perspektivou, nebo opačně (popřípadě může mezi těmito perspektivami přepínat), nazýváme tento způsob popisu kombinovaná perspektiva (o ní i níže).

127 Příklad: Maple Streer ukázali mluvčí ASL vlevo, stejně jako je tomu na obrázku.

8.2 Použité metody a výsledky výzkumu v rámci této bakalářské práce – výběr prožívané a nazírané perspektivy v závislosti na popisovaném prostoru

Metody výzkumu a hypotézy

Do výzkumu se zapojilo 21 neslyšících respondentů¹²⁸, kteří měli popsat mapu/obchod (v příloze 2) tak, aby bylo možné si tento reálný prostor podle tohoto popisu představit. Z jejich projevů byly pořízeny videozáznamy. V jednom případě bylo respondentovi sděleno, že má prostor popsat tak, aby ho bylo možno podle jeho vyjádření namalovat, což bohužel ovlivnilo celý jeho projev do té míry, že byl tento respondent vyřazen. **Celkem byly zkoumány výpovědi v českém znakovém jazyce od 20 respondentů.** Dále bylo do výzkumu zapojeno 21 slyšících respondentů (průměrný věk 30 let), kteří dostali totéž zadání, ovšem popis prostoru měli napsat na papír (jedna respondentka napsala pouze výčet obchodů bez vyjádření prostorových vztahů, takže i její materiál byl vyřazen). **Celkem bylo získáno 20 vyjádření v psané češtině¹²⁹.**

Při analýze natočeného materiálu v českém znakovém jazyce jsem konzultovala s rodilou mluvčí (Mgr. Radkou Novákovou). Každá z nás se na videa podívala samostatně, a pokud nedošlo v hodnocení ke shodě, přiklonila jsem se k názoru konzultantky, rodilé mluvčí. Psané texty v češtině jsem hodnotila s konzultantkou s lingvistickým vzděláním (Mgr. Radka Faltínová). V případě nejednotného názoru byl text zařazen do jednoho z typů perspektiv po vzájemné dohodě. Kritériem pro přiřazení byl výběr jazykových prostředků (především typu sloves, viz Kapitola 8. 1) a to, zda mluvčí prostorem při popisu prochází, nebo ho popisuje z jednoho místa.

Přestože byly oběma skupinám předloženy stejné mapy (použité v roce 1996 a 1999 v USA), předpokládala jsem, že se mi podaří potvrdit mou hypotézu, že slyšící mluvčí použijí při popisu obou prostorů stejný typ perspektivy (budou preferovat perspektivu nazíranou), zatímco neslyšící mluvčí při popisu dvou odlišných prostorů použijí dvě různé perspektivy. Druhou hypotézu jsem měla stejnou jako Emmoreyová a Falgierová (Emmorey, Falgier, 1999). I přesto, že se tuto hypotézu v ASL potvrdit nepodařilo, domnívala jsem se, že při

128 Průměrný věk 33 let, neslyšící rodiče mělo 11 osob, 6 respondentů uvedlo, že se ČZJ naučilo později, ostatní používají ČZJ od narození.

129 Přeznakovaná videa figurantem i přepsané autentické texty od slyšících respondentů jsou na přiloženém DVD.

popisu obchodu použije mluvčí ČZJ přednostně prožívanou perspektivu a v případě popisu města přednostně perspektivu nazíranou.

Neslyšící respondenti

Při třídění materiálu z hlediska užitých perspektiv jsem se shodla s konzultantkou v 70 % případů. V ostatních případech jsem dala na názor rodilé mluvčí. Při popisu obou prostorů používali respondenti výše uvedené výrazy (kapitola 8.1), charakteristická pro danou perspektivu (čeští neslyšící například stejně jako mluvčí ASL nepoužívali výrazy SEVER, JIH, ZÁPAD, VÝCHOD).

Z 20 respondentů použilo při popisu daného prostoru 7 osob nazíranou perspektivu, 10 osob prožívanou perspektivu a 3 osoby použily kombinaci obou perspektiv.

Při popisu obchodního domu použilo z 11 neslyšících osob 7 perspektivu prožívanou, 2 perspektivu nazíranou a 2 kombinaci obou perspektiv.

Při popisu města z 9¹³⁰ neslyšících osob zvolili 3 respondenti prožívanou perspektivu, 5 jich použilo perspektivu nazíranou a 1 osoba použila kombinaci obou.

Ilustrační příklady¹³¹ dvou vybraných popisů (města a obchodního domu) prožívanou perspektivou jsou na přiloženém DVD (videopříloha č. 8.2.a¹³², 8.2.b¹³³). Příklady dvou vybraných popisů (města a obchodního domu) nazíranou perspektivou jsou na přiloženém DVD (videopříloha č. 8.2.c¹³⁴, 8.2.d¹³⁵). Příklad kombinované perspektivy je uveden na videopříloze č. 8.2.e¹³⁶.

Původní hypotéza, že neslyšící respondenti zvolí při popisu obchodního domu spíše prožívanou perspektivu a že při popisu města zvolí perspektivu nazíranou, se potvrdila. Počet původních 20 respondentů (každý respondent obdržel jen jednu mapu, aby nebyl ovlivněn) se nakonec bohužel ukázal jako nedostatečný – pro potvrzení hypotézy je třeba více materiálu. Porovnání výsledků slyšících a neslyšících respondentů s výsledky z roku 1996 a 1999 je uvedeno v závěru práce.

130 Desátý respondent byl vyřazen (viz výše).

131 Mezi ilustrační příklady byly vybrány příklady z vlastního natočeného materiálu, které jsou na DVD prezentovány neslyšícím figurantem. Číslování respondentů je podle čísla původní nahrávky.

132 Respondent č. 9.

133 Respondent č. 15.

134 Respondent č. 1.

135 Respondent č. 4.

136 Respondent č. 2.

Příčiny toho, že 3 respondenti si při popisu města zvolili prožívanou perspektivu si vysvětlují nepřesným zakreslením hor do mapy města. Respondenty hory zaujaly natolik, že jimi začali a postupovali, jako kdyby je viděli před sebou, a celý prostor pak popisovali směrem k nim. Lepší by bylo zakreslit hory na mapu pouze schematicky, z výše, nikoliv „plasticky“. Zajímavé bylo také sledovat, jak neslyšící respondenti při zapamatování otáčeli mapu obchodního domu na výšku (vchod měli před sebou), zatímco slyšící většinou mapu nechali před sebou na šířku. U sporných míst se podařilo natočený záznam přiřadit k perspektivě podle způsobu využívání znakovacího prostoru a tvaru klasifikátoru pro silnici. Konzultantka uvedla, že v případě, kdy mluvčí produkuje znaky v horní části znakovacího prostoru (v úrovni očí), může se jednat o prožívanou perspektivu. O prožívanou perspektivu se podle konzultantky jednalo také v případě, kdy respondenti použili klasifikátor pro silnici nebo chodbu artikulovaný dlaní vzhůru (natažený palec s pokrčeným ukazováčkem do tvaru U, dlaň ruky vzhůru, prsty směrem doleva). V případě popisu nazíranou perspektivou byl tento tvar ruky používán dlaní dolů.

Na videoukázce č. 8.2.f¹³⁷ zvolila respondentka při popisu města nazíranou perspektivu, a to z jednoho konkrétního místa na mapě. Tato strategie popisu se u jiných respondentů neobjevila.

Slyšící respondenti

Při popisu nazíranou perspektivou používali respondenti směrové výrazy (*na západě hor teče jižním směrem Bílá řeka; silnice směrem vlevo vede přes Bílou řeku; ...*),¹³⁸ existenční slovesa (*kolem parku je silnice; uprostřed místnosti jsou 4 obchody; vpravo naproti parku je úřad; ...*) a prostorové vztahy vyjadřovali v závislosti na umístění jiných objektů (*vpravo vedle parku je škola; na protější straně, než je vchod, jsou přímo naproti vchodu vedle sebe dva záchody; na její pravé straně se nachází radnice; ...*).

Při popisu prožívanou perspektivou používali respondenti směrové výrazy (*dalším zahnutím doprava budeš mít po levé straně stále obchod s CD; uvidíš nalevo fotoaparáty; ...*), slovesa pohybu (*budeš procházet kolem kanceláře, když půjdete podél obchodů od vchodu doprava; dojdete k nástěnce; ...*). Dále byla použita slovesa: *vejdeš do obchodního centra; na konci uvidíš; zahneš doprava; když zahneme vlevo do Javorové ulice, tak mineme po levé ruce benzínku* (z kombinovaného textu – popis prožívanou i nazíranou perspektivou); *narazíš*

137 Respondent č. 12.

138 Příklady v závorkách jsou přepsány z textů od slyšících respondentů. Všechny texty jsou v příloze na DVD.

po pravé straně na WC; ...).

Někteří respondenti používali směrové výrazy (*vlevo, vpravo, nahore, dole*) v rámci perspektivy prožívané (*vlevo ode mě, vpravo uvidíte*), jiní je používali v souvislosti s nazíranou perspektivou (v *levém horním rohu* – myšleno obrázku, *vlevo nahore je jídelna*).

Z 20 slyšících respondentů použilo při popisu obou prostorů 9 osob nazíranou perspektivu, 6 osob prožívanou perspektivu a 5 osob kombinaci obou perspektiv.

Při popisu obchodního domu použilo z 9 slyšících osob 5 perspektivu prožívanou, 2 perspektivu nazíranou a 2 kombinaci obou perspektiv.

Při popisu města z 11 slyšících osob použil jen 1 respondent prožívanou perspektivu, 7 respondentů použilo perspektivu nazíranou a 3 osoby použily kombinaci obou.

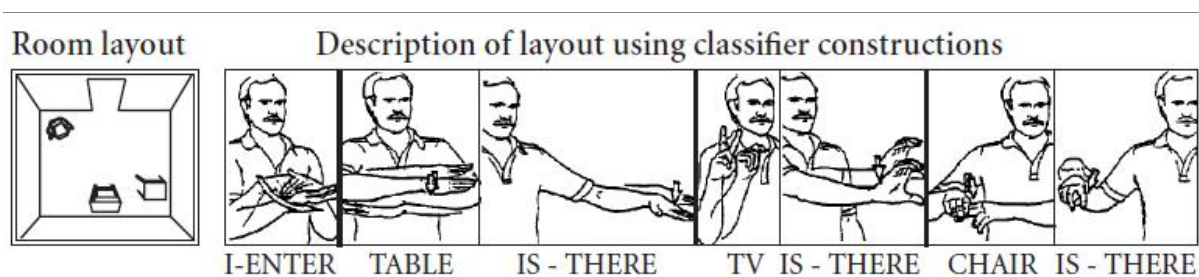
Potvrdila se hypotéza, že slyšící respondenti ve většině případů zvolí nazíranou perspektivu. Překvapením bylo, že 5 osob zvolilo při popisu obchodu perspektivu prožívanou (2 osoby byly tlumočníci znakového jazyka, takže je možné, že byly ovlivněny svým druhým aktivním jazykem). Informace získané z psaných textů by většinou nestačila k tomu, aby bylo možné na jejich základě mapu překreslit tak, aby byla shodná s originálem. Při popisu nazíranou perspektivou nebyly prostorové vztahy všech objektů předány přesně. Porovnání výsledků slyšících a neslyšících respondentů s výsledky z roku 1996 a 1999 je uvedeno v závěru práce v přehledné tabulce.

8.3 Strategie mluvních znakového jazyka při popisu ve sdíleném prostoru

V souvislosti s prostorovou deixí, kdy si mluvčí musí zvolit úhel pohledu, ze kterého bude o rozmístění objektů v reálném prostoru mluvit, jsem se rozhodla představit strategie, které používají mluvčí ASL. Inspirována studií Karen Emmoreyové a Barbary Tverskyové (Emmorey, Tversky, 2002) jsem 20 neslyšícím respondentům předložila podobná schémata a výsledky tohoto druhého výzkumu v rámci bakalářské práce jsem porovnála s jejich výzkumem.

Emmoreyová a Tverskyová v této druhé vybrané studii (Emmorey, Tversky, 2002) dokázaly souvislost mezi tím, komu situaci popisujeme, a slovy, která k tomu používáme. Výsledky výzkumu ukázaly, že mluvčí ASL v případě popisu prostoru, ve kterém se s adresátem nachází, použijí tzv. sdílený prostor. Mluvčí nemusí přebírat žádnou perspektivu k popisu prostoru, ale využívá společně viděný prostor a pro lokalizování předmětů používá klasifikátory nebo deiktické znaky (Emmorey, Tversky, 2002, s. 3). Pokud není mluvčí ASL přítomen s adresátem v popisovaném prostoru (např. adresát je vzdálen přes monitor), může mluvčí použít perspektivu adresáta (za pomoci referenčního posunu¹³⁹, kdy mluvčí popisuje předměty z úhlu pohledu adresáta) nebo vlastní perspektivu, perspektivu mluvčího¹⁴⁰ (mluvčí objekty v prostoru popisuje tak, jak je vidí on) (Emmorey, Tversky, 2002, s. 3).

Obecně podle Emmoreyové (Emmorey, 2002) při popisu prostoru anglicky mluvící lidé používají popis z pohledu adresáta. Mluvčí ASL nejčastěji používají k popisu sdílený prostor nebo popis z pohledu mluvčího.

Obr. 20: Popis místnosti (Emmorey, Falgier, 2002, s. 5)

¹³⁹ V originále referential shift (Emmorey, Tversky, 2002, s. 3).

¹⁴⁰ Hirschová (2006, s. 38) nazývá tuto perspektivu egocentrickou, protože se jedná o výpověď ovlivněnou produktoem.

Na obr. 20 je znázorněn popis v topografickém prostoru v ASL: *Když vstoupím do místnosti, vlevo je stůl, naproti televize a vpravo je křeslo.* Emmoreyová a Falgierová (Emmorey, Falgier, 2002, s. 5) uvádí, že všichni mluvčí ASL použili perspektivu mluvčího s prvním znakem I-ENTER, čímž dali najevo, že budou místnost popisovat ze svého úhlu pohledu. Nikdo nepoužil perspektivu adresáta (tedy že by začal znakem YOU-ENTER).

Uživatelům ČZJ byl tento obrázek předložen také (viz příloha 2). Z 19 respondentů jich 11 začalo znakem JÁ-VSTOUPIT, stejně jako v ASL nikdo neukázal TY-VSTOUPIT, ale 8 respondentů při popisu prostoru nepoužilo žádný počáteční znak, začali přímo popisovat věci v místnosti směrem od dveří (videopříloha č. 8.3.a¹⁴¹, 8.3.b¹⁴² a 8.3.c¹⁴³ ilustruje tři možnosti vyjádření v ČZJ).

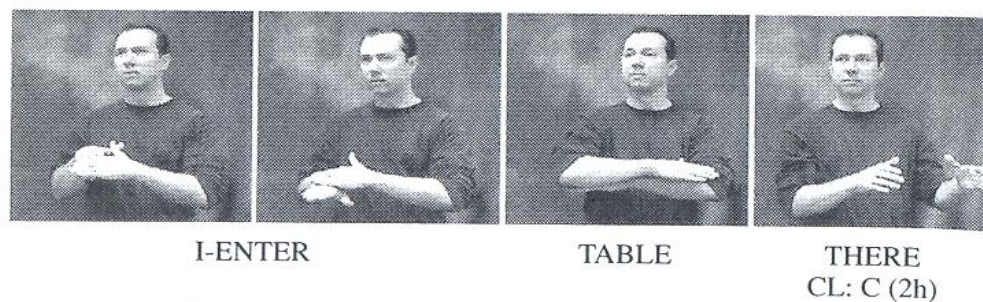
Vzhledem k tomu, že není k dispozici příklad perspektivy adresáta (YOU- ENTER) k obr. 20 v ASL ani v ČZJ, doplnila jsem pro představu čtenáře obr. 21 z jiné práce Emmoreyové, kde je vidět rozdíl popisu místnosti z pohledu mluvčího a z pohledu adresáta.

141 Respondent č. 3.

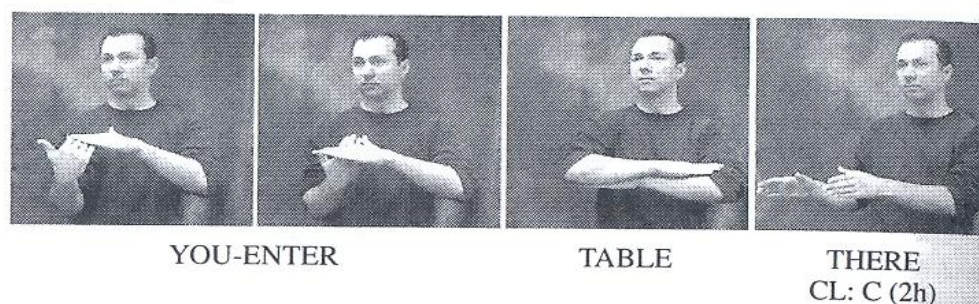
142 Respondent č. 9.

143 Respondent č. 11.

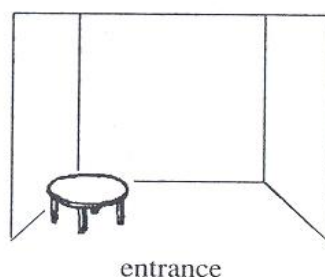
(a) Speaker's perspective

(b) Addressee's perspective

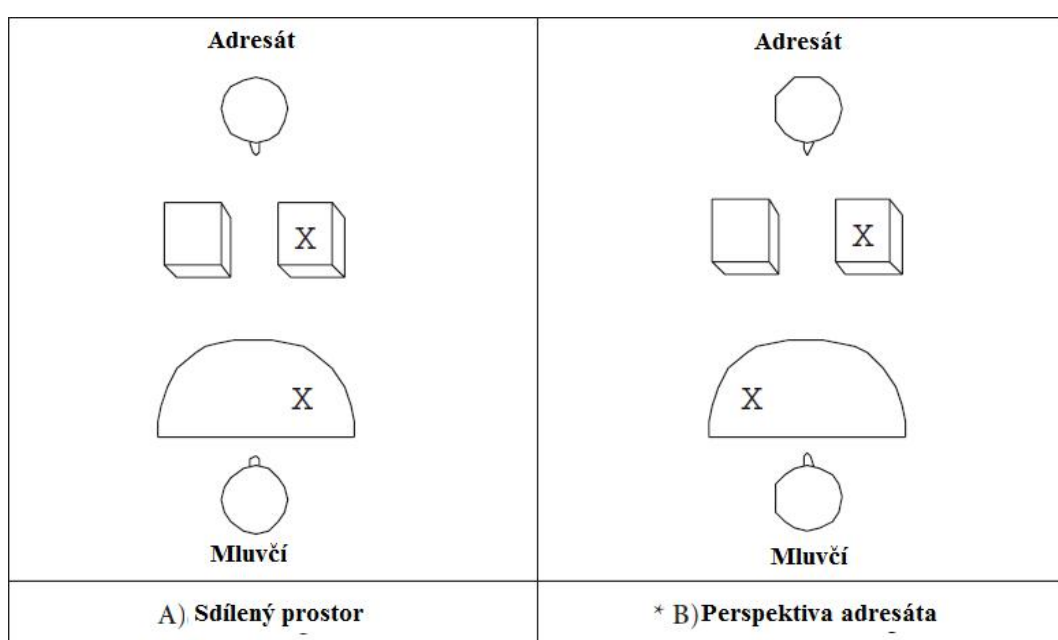

(c)

Obr. 21: Popis umístění židle v místnosti (c) z perspektivy mluvčího (a) a z perspektivy adresáta (b) (Emmorey, 2002b, s. 406)

Emmoreyová a Tverskyová (Emmorey, Tversky, 2002, s. 6) se zaměřily právě na to, jak bude vypadat popis prostoru, pokud budou mluvčí i adresát současně přítomni, tedy rozmístění prostoru vidí oba před sebou (obr. 22). Zjistili, že mluvčí ASL v případě, že chtějí využít možnosti sdíleného prostoru, umístí klasifikátor pro krabici označenou křížkem vpravo ve znakovacím prostoru (pokud přímo na předmět neukáží) a adresát nemusí informaci přetáčet o 180° (obr. 22 A). Pokud by chtěl mluvčí ASL použít perspektivu adresáta (nevyužije předností sdíleného prostoru), umístil by klasifikátor na levou stranu znakovacího prostoru a adresát by si informaci musel otočit o 180°, aby poznal, že se jedná o krabici „z jeho pohledu vlevo“ (obr. 22 B). Podle Emmoreyové a Tverskyové (Emmorey, Tversky, 2002, s. 6) použijí mluvčí ASL častěji popis skrze sdílený prostor.

Obr. 22: Užití sdíleného prostoru a perspektivy adresáta (Emmorey, Tversky, 2002, s. 7)

Podstatu výběru perspektivy adresáta nebo mluvčího při popisu rozmístěných věcí v reálném prostoru zkoumala v ASL Emmoreyová a Tverskyová podle metody převzaté z roku 1996 (Mainwaring, Tversky, Schiano, 1996), kdy byli respondenti prostřednictvím „Agenty Z“ vyzváni k účasti na hledání ztracených předmětů k vyřešení policejního případu. Z výzkumu v roce 1996 vyplynulo, že mluvčí angličtiny použije při popisu nesdíleného prostoru¹⁴⁴ v 81 % perspektivu adresáta¹⁴⁵, a pokud je v prostoru nějaký orientační bod, tak použije spíše popis za pomoci tohoto orientačního bodu (landmark) (Emmorey, Tversky, 2002, s. 7).

Emmoreyová a Falgierová připravily výzkum, kterým chtěly zjistit, zda bude výběr perspektivy popisu prostoru tak silně ovlivněn i u mluvčích ASL tím, zda je adresát přítomen v prostoru, o kterém se mluví, nebo ne. Autorky předpokládaly, že pokud bude adresát přítomen, použije mluvčí ASL přednostně popis skrze sdílený prostor (Emmorey, Tversky, 2002, s. 8).

Stejně jako Emmoreyová a Tverskyová jsem také já uvedla neslyšící do krátkého příběhu: „*Policie nyní řeší závažný případ vraždy. Jeden policista, který případ vyšetřoval, už*

¹⁴⁴ Situace, kdy není mluvčí s adresátem přítomen v popisovaném prostředí, nebyla na skupině mluvčích ČZJ předmětem výzkumu. Emmoreyová a Tverskyová však tuto situaci u mluvčích ASL sledovaly (viz Emmorey, Tversky, 2002 od s. 16).

¹⁴⁵ *Kniha, kterou hledáš, je ta přímo před tebou – ne ta vzdálená.*

zemřel. Je potřeba najít pachatele a ochránit svědky. Vy (respondent) jste dalším důležitým svědkem dílčích událostí. Agent Z se tedy od Vás potřebuje dozvědět důležitá fakta. “

Agentem Z byl u Tverskyové a Emmoreyové neslyšící figurant, v případě výzkumu s českými neslyšícími jsem to byla já jako autorka práce dávající pokyny v ČZJ. Každý respondent obdržel mapu s ukrytými předměty a instrukci v ČZJ. Úkolem respondentů bylo říct Agentovi Z, kde se předmět nachází. Respondentům byly vysvětleny jednotlivé symboly na mapě¹⁴⁶. K výzkumu na skupině českých neslyšících jsem použila stejné mapy jako Emmoreyová a Tverskyová (Emmorey, Tversky, 2002) a jejich výsledky jsem porovnála se svými.

Schéma č. 1 (obr. 23 a příloha 2)

Cílem této části výzkumu bylo zjistit, zda v případě, kdy je vyšetřovatel naproti respondentovi a v prostoru není žádný orientační bod, použije respondent k „ukázání“ na předmět označený šipkou klasifikátor, nebo deiktický znak (**v obou případech se jednalo o popis skrze sdílený prostor**).

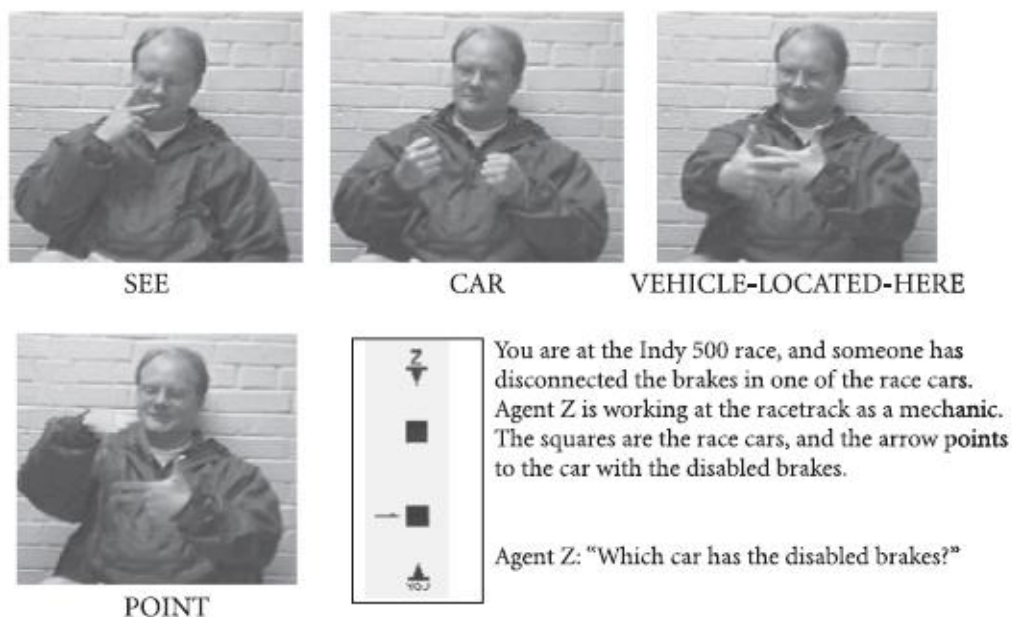
Respondentům bylo vysvětleno, že byli svědkem situace, kdy pachatel poškodil brzdy jednoho závodního auta, do kterého se nyní chystá nastoupit klíčový svědek. Vyšetřovatel se postavil naproti respondentovi a před sebe umístil obrázek. Respondentům řekl, aby si představili, že jsou nyní na silnici a mezi nimi jsou zaparkovaná auta jako na obrázku. Poté se jich zeptal, zda by mu mohli ukázat, ve kterém autě jsou poškozené brzdy.

Z 20 respondentů ČZJ jich 15 ukázalo na označené auto s nefunkčními brzdami tak, že drželo současně s odkazem (tvar ruky D) klasifikátor pro auto (videopříloha č. 8.3.d¹⁴⁷, pro srovnání obr. 23a), zbylých 5 respondentů na auto ukázali přímo, deiktickým tvarem ruky D (videopříloha č. 8.3.e¹⁴⁸, pro srovnání obr. 23b). (Hodnocení bylo konzultováno s neslyšící konzultantkou.) Domnívám se, že výsledky jsou ovlivněny tím, že dvě auta nebyla skutečně mezi vyšetřovatelem a respondentem, ale byla pouze schematizována na předložené mapě (stejný postup nicméně zvolily i Emmoreyová a Tverskyová). Pokud by byla přítomna i např. dvě malá auta, mluvčí ČZJ by ve větší míře použili přímý odkaz tvarem ruky D.

146 „Z“ je místem, kde stojí Agent Z. „YOU“ je místem, kde se na mapě nachází respondent. Předmět označený šipkou je potřeba sdělit agentovi.

147 Respondent č. 17.

148 Respondent č. 14.

“You see two cars located here. It’s this one.”

Figure 4a. Example of an ASL description using shared space and classifier signs. The subject described the location of the target car as depicted in the scenario shown on the map.

“It’s not the one located here. It’s the one located here.”

Figure 4b. Example of an ASL description using shared space and deictic signs. The subject described the location of the target car as depicted in the scenario in Figure 4a.

Obr. 23: Výsledky související se schématem u Emmorey, Tversky (2002, s. 12)

Schéma č. 2 (obr. 24 a příloha 2)

Cílem této části výzkumu bylo zjistit, zda v případě, kdy je vyšetřovatel vlevo od respondenta a v popisovaném prostoru je orientační bod, použije respondent k „ukázání“ na označený předmět jednu ze 4 možností jako v ASL (přímé ukázání skrze sdílený prostor, popis z pohledu adresáta, z pohledu mluvčího nebo za pomoci vztahu mezi označeným

předmětem a orientačním bodem), případně zda budou všechny možnosti uvedené ve výzkumu ASL zastoupeny i v ČZJ.

Vyšetřovatel vysvětlil respondentům, že jako svědci vědí, kde je v knihovně schovaná důležitá kniha. Vyšetřovatel se postavil bokem k respondentovi a před sebe umístil obrázek. Řekl respondentům, aby si představili, že jsou mezi nimi dvě knihovny. Poté se jich zeptal, zda by mu mohli ukázat, ve které z nich je ukryta důležitá kniha.

Z 21 respondentů ČZJ (po konzultaci s neslyšící konzultantkou):

- a) pouze 1 respondent použil deiktický znak ve sdíleném prostoru směrem k označenému objektu (příklad na videopříloze č. 8.3.f¹⁴⁹, pro srovnání obr. 24a);
- b) 3 respondenti použili k popisu perspektivu adresáta (příklad na videopříloze č. 8.3.g¹⁵⁰, pro srovnání obr. 24b);
- c) 15 respondentů použilo k popisu svou vlastní perspektivu (příklad na videopříloze č. 8.3.h¹⁵¹, pro srovnání obr. 24c);
- d) 2 respondenti popsali označenou knihovnu v závislosti na umístění stolu (orientační bod) (příklad na videopříloze č. 8.3.i¹⁵², pro srovnání obr. 24d).

Pokud byl adresát v popisovaném prostoru přítomen¹⁵³, použili mluvčí ASL častěji přímé ukázání skrze sdílený prostor. Ve stejné situaci použili mluvčí angličtiny častěji perspektivu adresáta. Mluvčí ASL se podle Emmoreyové a Tverskyové (Emmorey, Tversky, 2002, s. 14) pro zvolení perspektivy adresáta nebo mluvčího rozhoduje v případě, kdy je označený předmět v blízkosti adresáta (jako je tomu v případě schématu č. 2 na obr. 24).

Jak uvádí Emmorey a Tversky (2002, s. 22), mluvčí angličtiny často používají lexikální výrazy jako např. nalevo, naproti apod. Mluvčí ASL je používají také, ale ne v takové míře. Je to způsobeno tím, že mluvčí ASL vztahy mezi jednotlivými objekty vyjadřují umístěním klasifikátorů v prostoru nebo deiktickými znaky ve znakovacím prostoru.

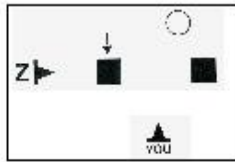
149 Respondent č. 18.

150 Respondent č. 2.

151 Respondent č. 9.

152 Respondent č. 15.

153 Při výzkumu na skupině mluvčích ČZJ se situace, kdy by nebyl adresát s mluvčích v prostoru přítomen, z technických důvodů nesledovala.

“Now you are looking around a library. Earlier Agent X placed a secret code book in a drawer of a card catalogue cabinet. Agent Z now needs to retrieve it. The squares are the card catalogue cabinets and the arrow points to the one with the secret code book. The circle is the reference table.”

a) Shared Space

[IN CARD-CATALOG] (not shown)

THAT-SIDE

THERE

“It’s in the card catalogue on that side, there.”

b) Addressee’s perspective

NEAR

YOU

“It’s near you.”

c) Speaker’s perspective

[TWO C-A-T-A L-O-G] (not shown)

FILES

LOCATED-HERE

ONE

ON-LEFT

“Two card catalog filing cabinets are located here. It’s the one on the left.”

d) Landmark as reference point

[SECRET] (not shown)

neg

NOT

NEAR

R(-E-F)

OTHER

TABLE

“The secrets are not near the reference table. They are in the other table.”

Figure 5. Example response types from Experiment 1. The signers are modeling responses from four subjects who described the location of the secret code book in the library, as depicted on the map at the top of the figure.

Obr. 24: Výsledky související se schématem č. 2 u Emmorey a Tversky (2002, s. 13)

9 Závěr

V rámci teoretického pojednání o deixi a indexech v mluvených a znakových jazycích, byly v této bakalářské práci představeny prostředky, které deixi v ČZJ (vnějazykovou a vnitrojazykovou) realizují: osobní, přivlastňovací a ukazovací zájmena; zájmenná příslovce a příslovce času; propria; klasifikátory; shodová slovesa; různé typy simultánních konstrukcí, nulová reference; vztahné věty a kataforické prostředky ČZJ. Dále byly na začátku práce představeny tvary ruky D, γ, B s deiktickou povahou, mezi které se mohou řadit i klasifikátorové tvary ruky. V prostředcích realizace deixe v různých znakových jazycích jsou zřejmé shody.

Pokusila jsem se sestavit možný návrh rozlišení deiktického odkazování (deiktické znaky) od ostenzivního ukazování (ukazovací gesta) v produkci znakového jazyka na základě prostudovaného materiálu. Podle mého názoru může při rozlišování hrát roli i pohled očí mluvčího.

Dále byly představeny základní typy prostoru ve znakových jazycích – topografický, syntaktický a sdílený prostor. Topografický prostor je možné používat ve dvou formách – scénický nebo schematický prostor. Za účelem jednotné terminologie pro praktickou část jsem na základě dostupné literatury zavedla dva typy perspektivy, pomocí nichž se může popisovat reálný prostor, perspektivu prožívanou a nazíranou.

V praktické části práce jsem se nejprve zaměřila na závislost výběru perspektivy popisu na typu popisovaného prostoru. Zajímalo mě, zda je tento výběr perspektivy jiný u mluvčích mluveného jazyka a u mluvčích znakového jazyka.

Mojí hypotézou bylo, že mluvčí českého znakového jazyka zvolí při popisu dvou odlišných prostorů dva typy perspektiv, zatímco mluvčí českého jazyka použijí při popisu obou prostorů přednostně popis nazíranou perspektivou a popis prožívanou perspektivou se neobjeví. Druhá hypotéza byla stejná jako hypotéza Emmoreyové a Falgierové, tedy že při popisu obchodu použije mluvčí znakového jazyka přednostně prožívanou perspektivu a v případě popisu města přednostně perspektivu nazíranou. I přesto, že se tuto hypotézu v ASL potvrdit nepodařilo, domnívala jsem se, že u mluvčích ČZJ tomu tak bude. Výzkum byl realizován na skupině mluvčích ČJ a ČZJ a výsledky byly porovnány se staršími výsledky u mluvčích AJ a ASL.

Ačkoliv byl počet respondentů AJ a ČJ odlišný, výsledky slyšících respondentů jsou obdobné v obou případech: v případě popisu obchodu volili slyšící Američané i Češi prožívanou perspektivu, v případě popisu města pak téměř ve všech případech perspektivu nazíranou. Nepotvrdila se tedy moje první hypotéza. To znamená, že navzdory mému předpokladu mluvčí ČJ používají také prožívanou perspektivu k popisu prostoru.

Mluvčí ASL upřednostnili v obou prostorech popis nazíranou perspektivou (i při popisu obchodu), což bylo překvapením pro Emmoreyovou a Falgierovou. U mluvčích ČZJ se jejich původní hypotéza a má domněnka potvrdila (viz tab. 3) – popis prožívanou perspektivou převládal u popisu obchodu, popis nazíranou perspektivou převládal u popisu města.

Po zhlédnutí výsledků je zřejmé, že čtyři skupiny respondentů (mluvčí ČJ, ČZJ, AJ i ASL) preferovali při popisu města nazíranou perspektivu, při popisu obchodu preferovali prožívanou perspektivu mluvčí ze tří skupin (AJ, ČJ, ČZJ). Z výsledků vyplývá, že odlišná povaha jazyků (vizuálněmotorická vs. audioorální) nemá vliv na výběr perspektivy při popisu určitého typu prostoru.

	Prožívaná p.	Kombinovaná p.	Nazíraná p.	Celkový počet resp.
Obchod				
AJ (1996) ¹⁵⁴	10	10	3	23
ČJ (2013)	5	2	2	9
ASL (1999)	3	5	12	20
ČZJ (2013)	7	2	2	11
Město				
AJ (1996)	2	10	10	22
ČJ (2013)	1	3	7	11
ASL (1999)	7	4	9	20
ČZJ (2013)	3	1	5	9

Tab. 3: Výsledky výzkumu této práce a prací (Emmorey, Falgier, 1999; Taylor, Tversky, 1996)

154 Údaje uvedené z let 1996 a 1999 jsou převzaty z tabulky Emmorey, Falgier, 1999, s. 8.

Výsledky ASL (preferování nazírané perspektivy) zdůvodňuje výzkumný tým (Emmorey, Falgier) ovlivněním typem nakreslené mapy. Chtěli však dokázat, že při přirozené promluvě dají neslyšící přednost popisu prožívanou perspektivou, proto přistoupili k ověření dílčím výzkumem zaměřeným na to, jaký typ perspektivy použije mluvčí v případě, že popisuje reálný prostor, který dobře zná (domov nebo škola). Jejich pilotní studie se účastnilo celkem 13 mluvčích ASL: 8 mluvčích ASL mělo popsat svůj dům a 5 mluvčích mělo popsat koleje na Gallaudetově univerzitě. Pouze jeden z těchto 13 respondentů použil k popisu nazíranou perspektivu (Emmorey, Falgier, 1999, s. 7). Pro srovnání s těmito výsledky jsem také do svého výzkumu zařadila dílčí kontrolní výzkum založený na popisu známého prostoru (bez mapy) a požádala jsem 12 neslyšících respondentů (mluvčích ČZJ), kteří se účastnili mého výzkumu, aby popsali, jak vypadá jejich dům či byt. Z 12 oslovených respondentů (po konzultaci s neslyšící konzultantkou) jich 11 popsal svůj byt prožívanou perspektivou. Jeden respondent použil kombinaci obou typů. Upřednostňování prožívané perspektivy u neslyšících mluvčí v ČR i USA je shodné. Z výsledků a informací o respondentech ČZJ lze usoudit, že nezáleží na tom, zda měli respondenti slyšící nebo neslyšící rodiče (Z 11 osob, které použily k popisu prožívanou perspektivu, mělo 7 respondentů neslyšící rodiče a 4 respondenti slyšící rodiče. Popis kombinovanou perspektivou se objevil u respondentky, která měla slyšící rodiče.).

Druhý výzkum mé bakalářské práce byl zaměřen na strategie mluvčích při popisu rozmístění objektů v tzv. sdíleném prostoru, tj. prostoru, který mluvčí ve znakovém jazyce popisuje a zároveň tento prostor odpovídá realitě, kterou adresát kolem sebe vidí. Zajímalo mě, zda budou strategie mluvčích ČZJ podobné těm, které používají mluvčí ASL: odkazování pomocí deiktického znaku (přímý deiktický odkaz) nebo pomocí klasifikátoru. To se potvrdilo, jelikož při popisu obou rozdaných schémat mluvčí ČZJ použili stejné postupy jako mluvčí ASL. Při popisu prostoru, který v reálné situaci vidí mluvčí i adresát současně, zvolí mluvčí vyjádření skrze sdílený prostor za pomoci deiktických znaků nebo klasifikátorů. V první části výzkumu nebyl upřednostňován mluvčími přímý deiktický odkaz k označenému objektu – automobilu, mluvčí více odkazovali pomocí klasifikátorů. Domnívám se, že výsledky jsou ovlivněny tím, že dva objekty – automobily – se ve skutečnosti nenacházely v prostoru mezi výzkumníkem a respondentem, ale byly pouze zachyceny na schematické mapě (stejný postup nicméně zvolily i Emmoreyová a Tverskyová). Pokud by v reálné situaci ve skutečném prostoru kolem výzkumníka a respondenta byly přítomny dané objekty, např.

dva automobily, předpokládám, že by mluvčí ČZJ ve větší míře použili odkaz na ně tvarem ruky D, tedy přímý deiktický odkaz znakem, ne pomocí klasifikátoru.

Při popisu druhého schématu mohli být mluvčí ovlivněni stejným způsobem, totiž že popisované objekty se nenacházely v reálném prostoru, ale byly pouze znázorněny na předloženém schématu. Nicméně, stejně jako mluvčí ASL použili čeští respondenti k popisu (1) vyjádření skrze sdílený prostor deiktickým znakem, (2) vyjádřením z pohledu adresáta, (3) vyjádřením z pohledu mluvčího i (4) vyjádřením vztahu označeného objektu k orientačnímu bodu v prostoru.

Tato práce je prvním ucelenějším výkladem o deixi v českém znakovém jazyce, přesto zcela jistě nepodává veškeré informace. Může však sloužit jako základ pro další výzkumy, které by například podrobněji popsaly jednotlivé prostředky deixe.

Seznam použité literatury

- AHLGREN, I. Deictic Pronouns in Swedish and Swedish Sign Language. In: FISCHER, S. D.; SIPLÉ, P. (eds.) *Theoretical Issues in Sign Language Research. Volume 1: Linguistics*. 1st ed. The University of Chicago Press, 1990. s. 167–174. ISBN 0-226-25150-0.
- BARBERÀ, G. *The Meaning of Space in Catalan Sign Language (LSC). Reference, Specifity and Structure in Signed Discourse*. Barcelona, 2012. 406 s. Disertační práce. Universitat Pompeu Fabra, 2012.
- BATTISON, R.; JORDAN, I. K. Cross-cultural communication with foreign signers: fact and fancy. *Sign Language Studies. Spring 1976*, vol. 10. s. 53–68. ISSN 1533-6263
- BELLUGI, U. Studies in Sign Language. In: O'Rourke T. (ed.) *Psycholinguistics and Total Communication: The State of the Art*. Washington D. C.: American Annals od Deaf, 1972. s. 68–83.
- BRENNAN, M. *Word Formation in British Sign Language*. Stockholm, 1990. 205 s. Disertační práce. University of Stockholm. 1990.
- ČECHOVÁ, M. et al. *Čeština – řeč a jazyk. 2.*, přeprac. vyd. Praha: ISV nakladatelství, 1996. 407 s. ISBN 80-85866-12-9.
- ČERMÁK, F. Index a indexikálnost v jazyce: některé poznámky. In HLADKÁ, Z.; KARLÍK, P. (eds.). *Čeština, univerzália a specifika 2*. Brno: Masarykova univerzita Brno, 2000, s. 115–121. ISBN 80-210-2262-0.
- ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda. 1. vyd.* Praha: Pražská imaginace, 1997. 341 s. ISBN 80-7110-183-4.
- ČERNÝ, J. *Úvod do studia jazyka. 1. vyd.* Olomouc: Rubico, 1998. 164 s. ISBN 80-85839-24-5.
- EMMOREY, K.; REILLY, J. (eds.) *Language, Gesture and Space*. Lawrence Erlbaum Associates: Hillsdale, 1995. 464 s. ISBN 978-08058-1378-4.
- EMMOREY, K. Do Signers Gesture? In: MESSING, L. S.; CAMPBELL, R. (eds). *Gesture, Speech, and Sign*. New York: Oxford University Press, 1999, s. 133–159. ISBN 978-0198524519.
- EMMOREY, K. *Language, Cognition and the Brain: Insights from Sign Language Research*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers Mahwah, 2002a. 383 s. ISBN 0-8058-3399-4.
- EMMOREY, K. Space on Hand: the Exploitation of Signing Space to Illustrate Abstract Thought. In GATTIS M. (ed.). *Spatial Schemas and Abstract Thought*. The MIT Press, 2001, s. 147–174. ISBN 978-0262771692.
- EMMOREY, K. The Effects of Modality on Spatial Language: How Signers and Speakers Talk about Space. In: MEIER, R. P.; CORMIER, K.; QUINTO-POZOS, D. (eds.) *Modality and Structure in Signed and Spoken Language*. 1st ed. Cambridge University Press, 2002b. s. 405–420. ISBN 0-521-80385-3.

- EMMOREY, K.; FALGIER, B. Talking about Space with Space: Describing Environments in ASL. In: WINSTON, E. (ed.). *Storytelling and Conversation – Discourse in Deaf Communities*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press, 1999, s. 3–26. ISBN 1-56368-081-5.
- EMMOREY, K.; KLIMA, E.; HICKOK, G. Mental Rotation within Linguistic and Nonlinguistic Domains in Users of American Sign Language. *Cognition*, 1988, vol. 68, s. 221–246. ISSN 0010-0277.
- EMMOREY, K.; TVERSKY, B. Spatial Perspective Choice in ASL. *Sign language and linguistics*, 2002, vol. 5, no. 1, s. 3–26. ISSN 1387-9316.
- ENGBERG-PEDERSEN, E. *Space in Danish Sign Language: the Semantics and Morphosyntax of the Use of Space in Visual Language*. Hamburg: Signum – Verl, 1993. 406 s. ISBN 3-927731-45-5.
- ERHART, A. *Základy jazykovědy*. 1. vyd. Praha: SPN, 1990. 198 s. ISBN 80-04-24612-5.
- FALTÍNOVÁ, R. *Propriálně pojmenovávací akty v českém znakovém jazyce*. Praha, 2005. 123 s. Diplomová práce. UK, Filosofická fakulta, ÚČJTK, 2005.
- FISCHER, S. D.; VAN DER HULST, H. Sign Language Structures. In: MARSCHARK, M.; SPENCER, P. E. (eds.). *Oxford Handbook of Deaf Studies, Language and Education*. New York: Oxford University Press, 2003, s. 319–331. ISBN 0-19-518913-2.
- GREPL, M.; KARLÍK, P.; NEKULA, M. (et al.). *Příruční mluvnice češtiny*. 2. opr. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. 800 s. ISBN 978-80-7106-980-5.
- HIRSCHOVÁ, M. *Pragmatika v češtině*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého Olomouc, 2006. 243 s. ISBN 80-244-1283-7.
- JOHNSTON, T.; SCHEMBRI, A. *Australian Sign language (Auslan) – An Introduction to Sign Language Linguistics*. 1st ed. New York: Cambridge University Press, 2007. 323 s. ISBN 9780521832977.
- KARLÍK, P.; NEKULA, M.; PLESKALOVÁ, J. *Encyklopedický slovník češtiny*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. 604 s. ISBN 978-80-7106-484-8.
- KAROLOVÁ, S.; KUBIŠTOVÁ, J.; POSPÍŠILOVÁ, M. *Užití indexu ve znakovém jazyce*. Praha. 2008. 26 s. Seminární práce. UK, Filosofická fakulta ÚČJTK, 2008.
- KENDON, A. *Sign Languages of Aboriginal Australia: Cultural, Semiotic and Communicative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 530 s. ISBN 978-0-521-36008-1.
- KIBRIK, A. A.; PROZOROVA, E. V. Referential Choice in Signed and Spoken Languages. In: BRANCO, A.; MCENERY, T.; MITKOV, R., SILVA, F. (eds.) *The 6th Discourse Anaphora a Anaphor resolution colloquim (DAAR 2007)*. Porto: Centro de Linguística da Universidade do Porto, s. 41–46.
- LEVINSON, S. C. *Pragmatics*. 16th ed. Cambridge university Press, 2005. 420 s. ISBN 0-521-29414-2.
- LIDDELL, S. Tokens and Surrogates. In: AHLGREN, I.; BERGMAN, B.; BRENNAN, M. (eds.) *Perspectives on sign language structure. Papers from the Fifth International Symposium on Sign language research*. Durham, Angleterre: The International Sign Linguistics Association, vol. 1, 1994, s. 131–148.

- LIDDELL, S. Four Function of a Locus: Re-examining the Structure of Space in ASL. In: LUCAS, C. (ed.) *Sign Language Research: Theoretical Issues*, Gallaudet University Press. 1990, s. 176–198. ISBN 0-930323-58-5.
- LIDDELL, S. K. *Grammar, Gesture and Meaning in American Sign Language*. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 400 s. ISBN 978-0-521-81620-5.
- MACUROVÁ, A. Jazyk a hluchota. *Slovo a slovesnost*. 2001b, roč. 62, č. 2, s. 92–104. ISSN 0037-7031.
- MACUROVÁ, A. Poznáváme český znakový jazyk (Úvodní poznámky). *Speciální pedagogika*, 2001a, roč. 11, č. 2, s. 69–75. ISSN 1211-2720.
- MACUROVÁ, A. Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka (Poznámky k diskusi). *Speciální pedagogika*, 1996, roč. 6, č. 1, s. 5–19. ISSN 1211-2720.
- MACUROVÁ, A.; BÍMOVÁ, P. Poznáváme český znakový jazyk II. (Slovesa a jejich typy). *Speciální pedagogika*, 2001c, roč. 11, č. 5, s. 285–296. ISSN 1211-2720.
- MACUROVÁ, A.; VYSUČEK, P. Poznáváme český znakový jazyk. Klasifikátorové tvary ruky. *Speciální pedagogika*, 2005, roč. 15, č. 4, s. 262–275. ISSN 1211-2720.
- MACHOVÁ, S.; ŠVEHLOVÁ, M. *Sémantika a pragmatická lingvistika*. 1. vyd. Praha: UK v Praze – Pedagogická fakulta, 2001. 159 s. ISBN 80-7290-061-7.
- MAINWARING, S., TVERSKY, B., SCHIANO, D. Perspective Choice in Spatial Descriptions. IRC Technical Report, 1996–2006. Palo Alto, CA: Interval research corporation. 1996.
- MEIR, I.; SANDLER, W. *A Language in Space. The Story of Israeli Sign Language*. 1st ed. New York, London: Lawrence Erlbaum Associates, 2008. 352 s. ISBN 978-1-8058-5507-8.
- MEURANT, L. The Speakers' Eye Gaze. Creating Deictic, Anaphoric and Pseudo-deictic Spaces of Reference. In QUADROS, R. M. (ed.) *Sign Languages: Spinning and Unraveling the Past, Present and Future. TILSR 9, forty five papers and three posters from the 9th Theoretical Issues in Sign Language Research Conference, Florianopolis, Brazil, December 2006*. Florianopolis. 2007. s. 403–414.
- MILLER, CH.: Simultaneous Construction and Complex Signs in Quebec Sign language. In: AHLGREN, I.; BERGMAN, B.; BRENNAN, M. (eds.) *Perspectives on sign language structure. Papers from the Fifth International Symposium on Sign language research*. Durham, Angletterre: The International Sign Linguistics Association, vol. 1, 1994, s. 131–148.
- MOTEJZÍKOVÁ, J. *Simultánnost v českém znakovém jazyce*. Praha, 2007. 97 s. Diplomová práce. UK, Filosofická fakulta, ÚČJTK, 2007.
- NOVÁKOVÁ, R.; DINGOVÁ, N.; ET AL. *Multimediální cvičebnice pro kurz český znakový jazyk*. [DVD-ROM]. 1. vyd. Praha: Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Filosofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2011.
- NUNBERG, G. Indexicality and Deixis. *Linguistics and Philosophy*, 1993, vol. 16, s. 1–43. ISSN 1573-0549
- OKROUHLÍKOVÁ, L.; SLÁNSKÁ BÍMOVÁ, P. *Rysy přirozených jazyků: Český znakový jazyk jako přirozený jazyk. Lexikografie: Slovníky českého znakového jazyka*. 2. vyd. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, o.s. 2008. 215 s. ISBN 978-80-87153-91-8.

- PALEK, B. *Základy obecné jazykovědy*. 1 vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1989. 285 s. ISBN 80-04-22937-9.
- PIZZUTO, E.; CAPOBIANCO, M. Is Pointing „Just“ Pointing? Unraveling the Complexity of Indexes in Spoken and Signed Discourse. *Gesture*. 2008, vol. 8, no. 1, s. 82–103. ISSN 1568-1475.
- PIZZUTO, E. Deixis, Anaphora and Person Reference in Signed Languages. In PIZZUTO, E.; PIETRANDREA, P.; SIMONE, R. (eds.). *Verbal and Signed Languages: Comparing Structures, Constructs and Methodologies*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2007, s. 275–308. ISBN 978-3-11-019585-9.
- PIZZUTO, E. A., ROSSINI, P., SALLANDRE, M.-A., WILKINSON, E. Deixis, Anaphora and Highly Iconic Structures: Cross Linguistic Evidence on American (ASL), French (LSF) and Italian (LIS) Signed Languages. In QUADROS, R. M. (ed.) *Sign Languages: Spinning and Unraveling the Past, Present and Future. TILSR 9, forty five papers and three posters from the 9th Theoretical Issues in Sign Language Research Conference, Florianopolis, Brazil, December 2006*. Florianopolis: 2008. s. 475–495.
- PŮLPÁNOVÁ, L. *Osobní zájmena v českém znakovém jazyce*. Praha, 2004. 77 s. Bakalářská práce. UK, Filosofická fakulta, ÚČJTK, 2004.
- SERVUSOVÁ, J. *Kontrastivní lingvistika – český jazyk x český znakový jazyk*. 2. vyd. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, o. s. 2008. 77 s. ISBN 978-80-87218-30.
- SCHICK, B. Classifier Predicates in American Sign Language. *International Journal of Sign Linguistics*. 1990, vol. 1, no. 1, s. 15–40. ISSN 1948-5425.
- TAYLOR, H. A.; TVERSKY, B. Perspective in spatial descriptions. *Journal of Memory and Language*. 1996, vol. 35, no. 3, s. 371–391. ISSN 1096-0821.
- TIKOVSKÁ, L.; NOVÁKOVÁ, R. *Vizualizace prostoru a klasifikátory v českém znakovém jazyce – praktická cvičení* [DVD-ROM]. 1. vyd. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, o. s., 2008. ISBN 978-80-87153-76-5.
- TIKOVSKÁ, L. *Klasifikátory českého znakového jazyka*. Praha, 2006. 166 s. Bakalářská práce. UK, Filosofická fakulta, ÚČJTK, 2006.
- TVERSKY, B.; LEE, P. U. How Space Structures Language. In: FREKSA, C.; HABEL, C.; WENDER, K. F. (eds.) *Spatial Cognition: An Interdisciplinary Approach to Representation and Processing of Spatial Knowledge*. Berlin: Springer – Verlag, 1998, s. 157–175. ISBN 3-540-64603-5.
- VERMEERBERGEN, M.; LEESON, L.; CRASBORN, O. (eds.) *Simultaneity in Signed Languages. Form and Function*. Amsterdam: John Benjamins B.V. 2007. 355 s. ISBN 978-90-272-4796-4.
- WILBUR, R. B. *American Sign Language : Linguistic and Applied Dimension*. Boston: College-Hill Press, 1987. 387 s. ISBN 978-0316940139.

Seznam použitých zdrojů pro příklady uvedené v práci

PEŠKOVÁ, K. *Český znakový jazyk pro pedagogy českých neslyšících I., II., III.* [DVD-ROM]. 1. vyd. Praha: Střední škola, Základní škola a Mateřská škola pro sluchově postižené, Výmolova 169, Praha 5 – Jazykové centrum Ulita, 2011. ISBN 978-80-87526-00-2.

PŮLPÁNOVÁ, L.; ET AL. *Překladový slovník základní skautské terminologie. Český jazyk – český znakový jazyk s výkladem* [DVD-ROM]. 1. vyd. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, o.s., [2010]

Zprávy v českém znakovém jazyce (Česká televize).

Zprávy pro neslyšící (<http://www.zpravy-pro-neslysici.cz>).

Příloha 1 – obsah příloženého DVD

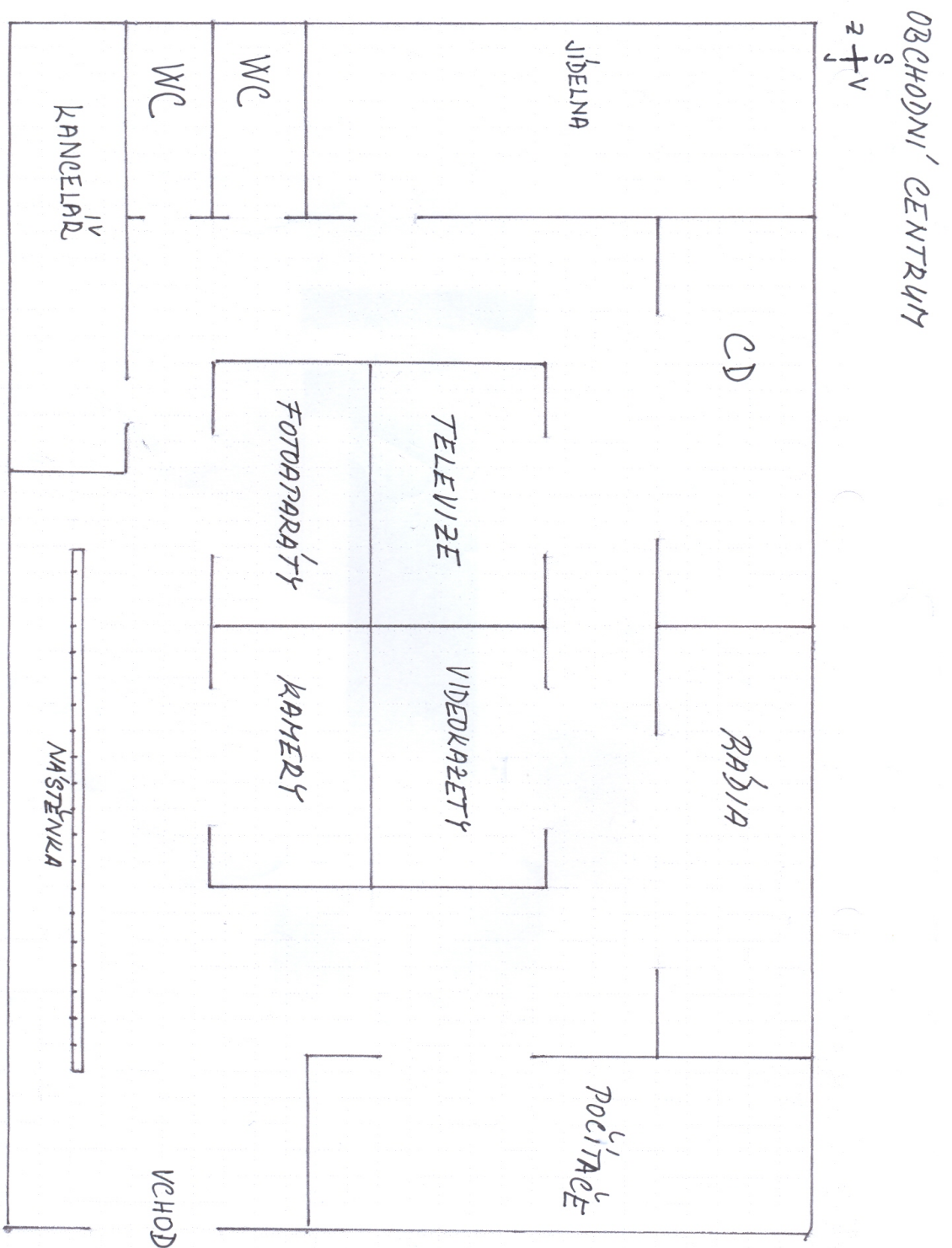
Na příloženém DVD jsou příklady uloženy pod číslem (číslo udává číslo kapitoly/podkapitoly, ke které patří, a písmeno uvádí pořadí příkladu). Příklady jsou vybrány z různých projevů neslyšících (viz seznam použitých zdrojů) a příklady z vlastního natočeného materiálu při výzkumu jsou na DVD prezentovány neslyšícím figurantem (neobjevuje se zde tedy přímo neslyšící respondent, z důvodu ochrany osobních údajů). Uvedené číslo respondenta přiřazuje přetočený materiál k původní nahrávce.

Na DVD jsou k dispozici i přepsané texty od slyšících respondentů v původním znění (Psane_texty_CJ.pdf).

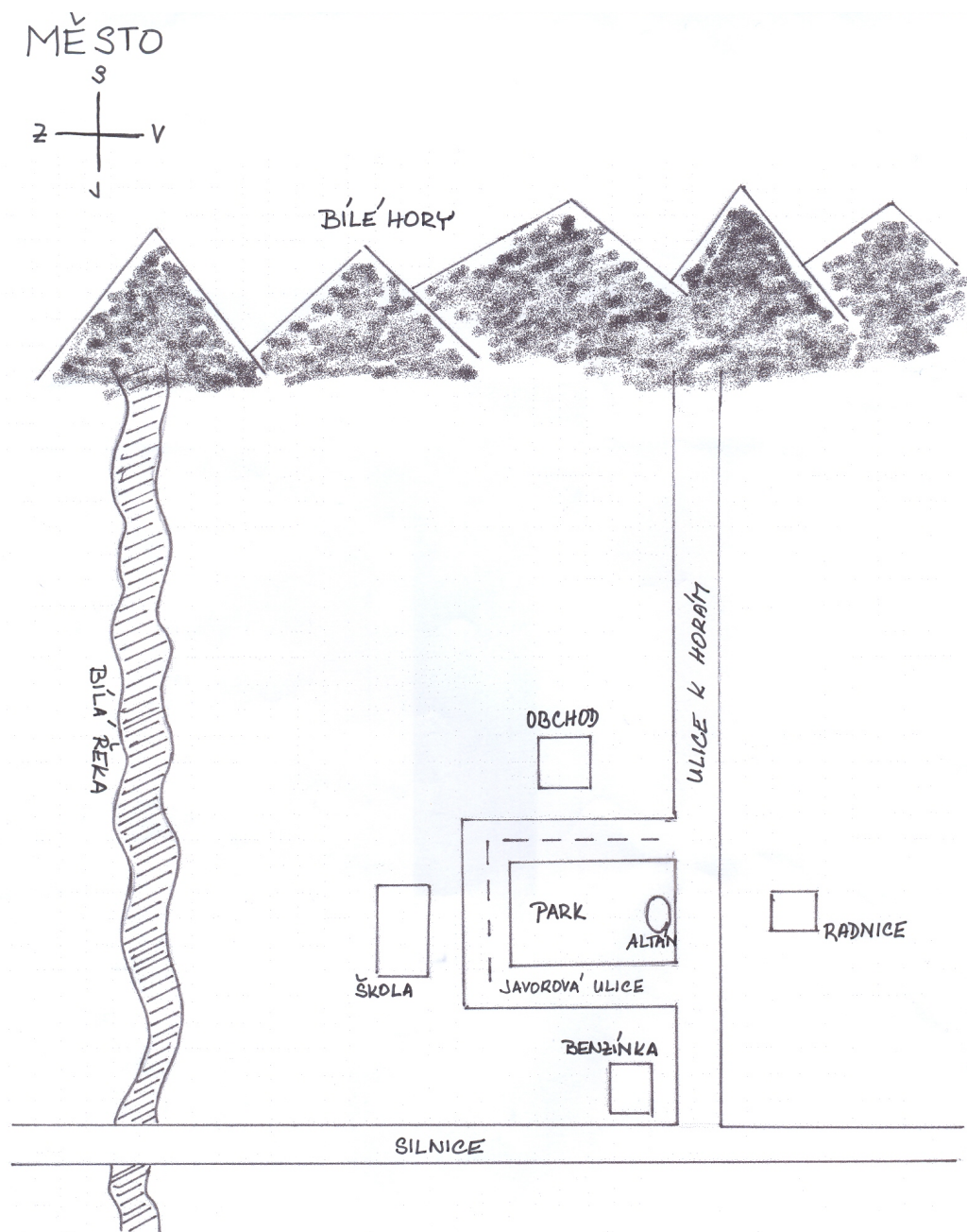
Seznam videopříloh

- 3_2_a (příklad převzat z DVD Český znakový jazyk pro pedagogy českých neslyšících)
- 4_1_1_3_a
- 4_1_1_3_b (příklad převzat z DVD Český znakový jazyk pro pedagogy českých neslyšících)
- 4_1_1_3_c
- 5_a
- 6_1_1_a (příklad převzat z DVD Český znakový jazyk pro pedagogy českých neslyšících)
- 6_1_1_b (příklad převzat ze Zpráv v českém znakovém jazyce)
- 6_1_2_a
- 6_1_2_b
- 6_1_2_c (příklad převzat z DVD Překladový slovník základní skautské terminologie)
- 6_1_2_d (příklad převzat ze Zpráv v českém znakovém jazyce)
- 6_2_a (příklad převzat z DVD Český znakový jazyk pro pedagogy českých neslyšících)
- 6_2_b (příklad převzat z DVD Český znakový jazyk pro pedagogy českých neslyšících)
- 7_4_a (příklad převzat ze Zpráv pro neslyšící)
- 7_4_b
- 8_1_a (respondent č. 15)
- 8_1_b (respondent č. 19)
- 8_2_a (respondent č. 9)
- 8_2_b (respondent č. 15)
- 8_2_c (respondent č. 1)
- 8_2_d (respondent č. 4)
- 8_2_e (respondent č. 2)
- 8_2_f (respondent č. 12)
- 8_3_a (respondent č. 3)
- 8_3_b (respondent č. 9)
- 8_3_c (respondent č. 11)
- 8_3_d (respondent č. 17)
- 8_3_e (respondent č. 14)
- 8_3_f (respondent č. 18)
- 8_3_g (respondent č. 2)
- 8_3_h (respondent č. 9)
- 8_3_i (respondent č. 15)

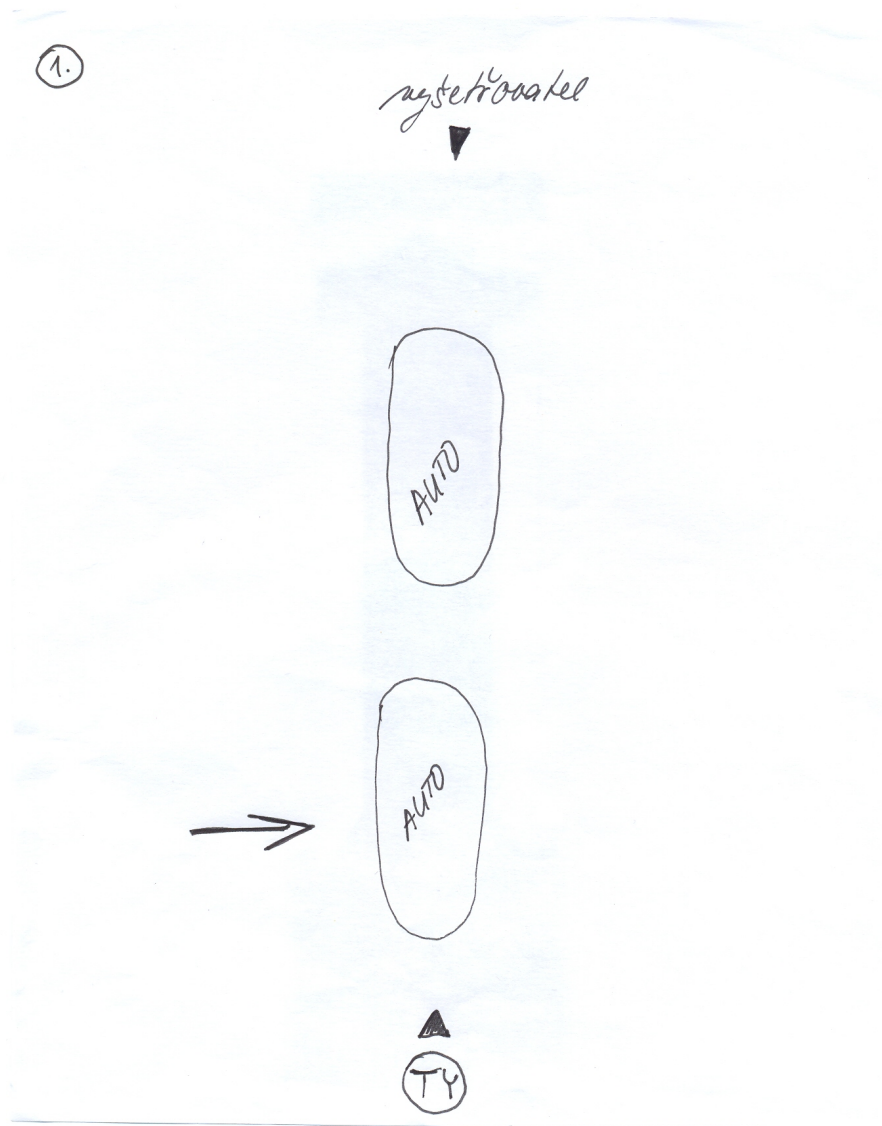
Příloha 2 – obrázky použité při sběru materiálu ČZJ a ČJ

Obr. 25: Mapa obchodního centra

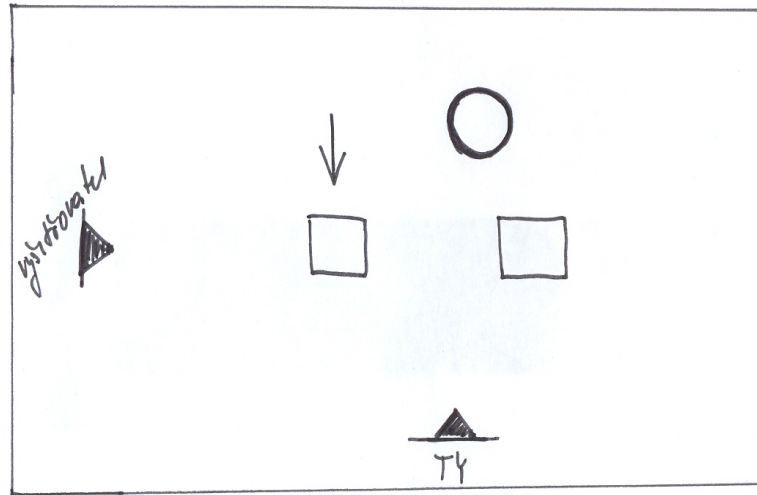

Obr. 26: Mapa města

Obr. 27: Schéma č. 1 – auta

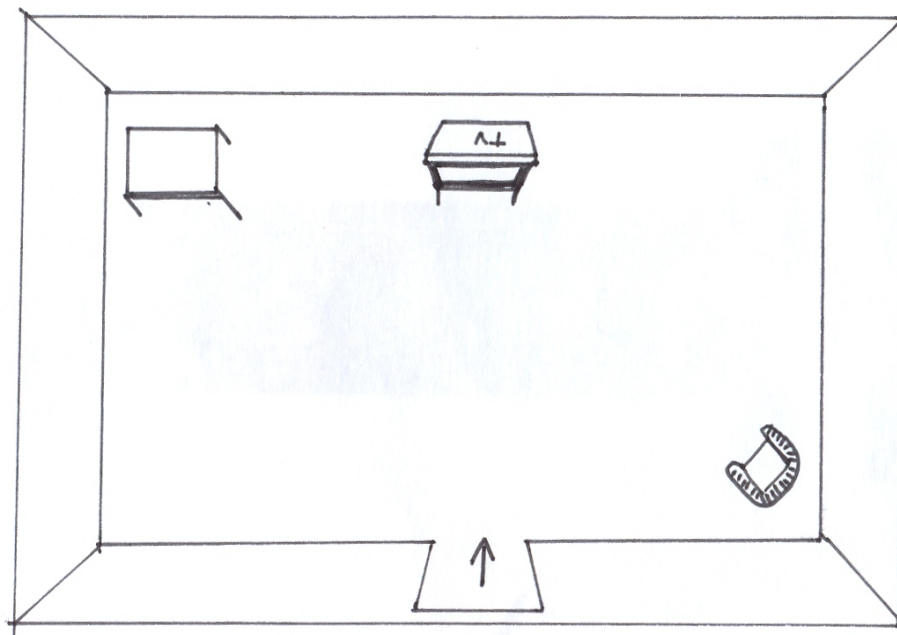
2.

□ = KNIHOVNA

○ = STŮL

Obr. 28: Schéma č. 2 – knihovna

Obr. 29: Pokoj